

Skript 45.4

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Winter 2024

COLOFON

Skript Historisch Tijdschrift
Jaargang 45 nr. 4, winter 2024
ISSN 0165-7518

Skript Historisch Tijdschrift
Postbus 1626
1000 BP Amsterdam
info@skript-ht.nl
www.skript-ht.nl

Skript Historisch Tijdschrift verschijnt viermaal per jaar en biedt studenten van verschillende universiteiten de mogelijkheid om hun wetenschappelijke werk aan een breed publiek te presenteren.

Een abonnement op Skript kost 24,95 euro per jaar en kan worden afgesloten via de website of door contact op te nemen met de redactie. Losse nummers zijn verkrijgbaar via de webshop en bij Boekhandel Athenaeum in Amsterdam.

Redactie Yoni de Vries (hoofdredacteur), Fleur van Aalst (hoofdredacteur), Joost Oosterhuis, Merleau Neuféglise, Roos Noltén, Golan Verbruggen, Yara de Lange, Krijn Korsman,

Vormgeving Yoni de Vries, Golan Verbruggen en Merleau Neuféglise

Eindredactie Renate Smit

Redactieraad dr. P.H. van Dam, dr. L.H. van Hasselt, drs. M. Hertog, dr. D.W.A.G. van den Heuvel en dr. A. Nobel

Advertenties Inlichtingen bij de redactie

Drukwerk Printenbind.nl, Amsterdam

Prijs € 7,50

GEACHTE LEZER,

Met trots presenteert *Skript Historisch Tijdschrift* het laatste nummer van jaargang 45: het beestjesnummer. Dit themanummer belicht een belangrijk onderwerp in de geschiedenis uit, namelijk de relatie tussen mens en dier. In het licht van mondiale uitdagingen zoals de klimaatverandering en de druk op biodiversiteit is de historische bestudering van de relatie tussen de mens en haar natuurlijke omgeving steeds relevanter geworden. In dit nummer leest u drie artikelen, een interview en een column over de relatie tussen mens en dier.

Merlijn Barkema schrijft over de opkomst van de systematische training van blindengeleidehonden op speciale scholen aan het begin van de twintigste eeuw. Zijn artikel belicht hoe kwesties van afhankelijkheid, materialiteit en agency samenkomen in de training van geleidehonden, en hoe deze aspecten zowel een rol spelen in de geschiedenis van handicaps als in de geschiedenis van dieren. Barkema schrijft agency toe aan zowel de gehandicapte mens als de geleidende hond.

Charlotte Meijer belicht de perceptie van insecten in de vroegmoderne periode, met nadruk op de ingrijpende veranderingen in kennis over endoparasieten en de rol van opkomende microscopen hierbij. Lange tijd geloofden medici dat endoparasieten spontaan ontstonden in het lichaam. Dankzij de ontwikkeling van de microscoop werd echter ontdekt dat deze wezens van buitenaf het lichaam binnendrongen. Deze nieuwe inzichten leidden tot een grotere aandacht voor de preventie van ziekten veroorzaakt door parasieten.

Pim Storm behandelt drie Franse kattenliefhebbers uit de negentiende eeuw – Champfleury (Jules Husson), Gaston Percheron en Alexandre Landrin – die overtuigd waren van de intelligentie van de kat. Ondanks de uitdaging om de gedachte van de kat te begrijpen, trachtten ze de kloof tussen mens en huisdier te overbruggen en weerlegden opvattingen van wetenschappers en filosofen die de intellectualiteit van katten negeerden.

De column van historicus Wessel Broekhuis en bioloog Adam Zeeman, beide werkzaam bij het Groote Museum van Artis, bespreekt de ontwikkeling van het westers imago van de gorilla. De mensaap werd pas laat in de negentiende eeuw ontdekt door de westerse wetenschap en bleef in de decennia daarna – en wellicht ook vandaag de dag – grotendeels onbegrepen.

Tot slot sprak *Skript* met emeritus-hoogleraar Frits van Oostrom over zijn boek *De Reynaert. Leven met een middeleeuws meesterwerk*. In het interview wordt besproken hoe een dierenverhaal, naast het weergeven van menselijkheid, mogelijk ook inzicht kan verschaffen in de geschiedenis van dieren.

Veel leesplezier toegewenst!

Fleur van Aalst en Yoni de Vries

"Venus", de bulldog-mascotte van de HMS Vansittart, een Brits oorlogsschip, 1941

INHOUDSOPGAVE

- 6 Jubileumcolumn**
Aimée Plukker
- 8 Column: Koeien ontmoeten**
Leonie Cornips en Clemens Driessen
- 12 Artikel: Van King Kong tot vreedzame planteneter**
Wessel Broekhuis en Adam Zeeman
- 20 Artikel: Van pioniers tot partners**
Merlijn Barkema
- 31 Artikel: ‘Levend geworden slijm’**
Charlotte Meijer
- 42 Artikel: Filosofen met snorhaartjes**
Pim Storm
- 52 Interview Frits van Oostrom over de vos Reynaert**
Fleur van Aalst en Yara de Lange
- 60 Recensie: Ridley Scott's *Napoleon***
Krijts Korsman en Joost Oosterhuis
- 63 Recensie: *Human-Animal Relations and the Hunt in Korea and Northeast Asia***
Fleur van Aalst
- 65 Abstracts**

JUBILEUMCOLUMN

SKRIPT VOOR DE TOEKOMST

Aimée Plukker

***Skript Historisch Tijdschrift* vierde in 2023 zijn vijfenveertigjarig bestaan. Om bij dit feestelijke moment stil te staan, vertellen oud-redacteurs over hun tijd bij het tijdschrift. Dit keer: Aimée Plukker.**

‘All human beings and societies are rooted in the past – that of their families, communities, nations, or other reference groups, or even of personal memory – and all define their position in relation to it, positively or negatively,’ schreef Eric Hobsbawm in een paper getiteld ‘Looking Forward: History and the Future.’¹ In dit paper, in eerste instantie een lezing aan the London School of Economics, reflecteert Hobsbawm in hoeverre historici voorspellingen kunnen doen voor de toekomst door de studie van het verleden en veranderende patronen in de samenleving. Een kritische blik op het verleden geeft de historicus juist de ruimte om grotendeels te voorspellen wat er waarschijnlijk wel, en vooral wat er niet zal gebeuren in de toekomst, concludeert hij. Tevens benadrukt de historicus het belang van een visie voor de toekomst, en het recht om een positieve wending toe te juichen.

Met trots schrijf ik dan ook deze column voor het 45-jarige jubileum van *Skript Historisch Tijdschrift*. Hoewel ik het belang van *Skript* zeker niet onderschatte als redacteur zo’n tien jaar geleden, besef ik nu met terugwerkende kracht nog meer wat een fantastische leerschool het was, bestaande uit een ‘reference group’ van enthousiaste medestudenten die samen redigeerden, discussieerden over wat goede artikelen zijn en dus ook wat goede geschiedschrijving is en nadachten over welke inspirerende promovendi en professoren te vragen voor een interview. Door het rigoureuze redactieproces en het feit dat we onszelf serieus namen als historisch tijdschrift, leerden we de beginselen van het academische publicatieproces. Ook was er ruimte voor experiment, zoals de vierdelige lezingenreeks ‘De Proloog’ die *Skript* organiseerde samen met *NRC Handelsblad* en waarin historisch perspectief werd geboden op actuele onderwerpen, door zowel historici als journalisten in gesprek te laten gaan.

Meer nog dan alle academische en redactionele ervaring die *Skript* bood, herinner ik mij het sociale aspect van de *Skript*-groep en de wekelijkse vergaderingen, waar ik nog steeds warme herinneringen aan toe draag. Zo was er die ene Skripterklaas, waarin het meest briljante Sinterklaasgedicht ooit werd gepresenteerd: een gedicht dat vol stond met rode strepen en commentaar in de kantlijnen, geschreven voor een redacteur die bekend stond om haar meedogenloze eindredactie. Elke redacteur mocht bij het Skript-afscheid een eetgelegenheid of activiteit kiezen, van vegetarisch tot spareribs en bowlen, en het was altijd zo gezellig dat onze redactie nog een tijdlang een Post-Skript borrel had. Maar het hoogtepunt

was toch wel dat we als complete oud-redactie waren uitgenodigd op de bruiloft van een mede oud-redactielid, die gepland was vlak voordat hij naar Tübingen vertrok voor een promotieplek.

In zijn paper over de geschiedenisprofessie en de toekomst schrijft Hobsbawm ook dat 'the overwhelmingly large part of conscious human action which is based on learning, memory, and experience constitutes a vast mechanism for constantly confronting the past, present, and future.'² Terugblikkend op mijn tijd bij *Skript* hoop ik dat dit bijzondere tijdschrift nog vele jaren zal bestaan om studenten de kunst van het redigeren, het in elkaar zetten van een academisch tijdschrift voor studenten, en het samen nadenken over het vakgebied (en haar toekomst) te leren, omdat deze ervaring onlosmakelijk is verbonden met de kritische geesten die de studie van het verleden voort zou moeten brengen voor de toekomst.

Aimée Plukker is promovendus moderne Europese geschiedenis aan Cornell University, waar ze werkt aan een proefschrift over Noord-Amerikaans toerisme naar Rome, Berlijn en Amsterdam tijdens de Koude Oorlog. In 2014 en 2015 was ze redacteur van Skript, waarna ze hoofdredacteur werd van *Babel Magazine* (2015-

NASA Jet Propulsion Lab
www.jpl.nasa.gov

- ## Eindnoten

- 1 Eric Hobsbawm, 'Looking Forward: History and the Future,' in: *On History* (London: Abacus, 2007 [1997]), p.
49-73, 50.
2 Hobsbawm, 'Looking Forward: History and the Future,' 50-51.

COLUMN

KOEIEN ONTMOETEN: DE KUNST VAN HET KIJKEN NAAR KOEIEN

Leonie Cornips en Clemens Driessen

Paulus Potter was een veeschilder. Een beroep dat nog niet bestond voor hij het werd. Als zoon van een schilder bekwaamde hij zich al op jonge leeftijd in het vastleggen van voornamelijk koeien, soms een paard of een schaap. Hij schilderde daar ook wel eens een mens bij, maar die kregen bij hem eigenlijk nooit een boeiend gezicht. De dieren lijken ons daarentegen recht aan te kijken. Volgens de overlevering klaagde de vrouw van Potter dat hij zoveel weg was. Hij wandelde dan vanuit hun huis in het centrum van Den Haag het platteland op, naar zijn geliefde koeien. Hier bracht hij uren door met schetsen, om deze later in zijn atelier uit te werken. Zijn verreweg grootste schilderij is *De jonge stier*, 1647, nu in het Mauritshuis. Het is een levensgrote afbeelding van een staande jonge stier met daarnaast een liggende koe, wat schapen, en een boer. Er hangt een leeuwerik in de lucht, vliegen cirkelen om een koeienvlaai. Een raadselachtig werk – het is onduidelijk of het een opdracht was en wie had betaald voor het afbeelden van een dier op een formaat dat was voorbehouden aan belangrijke historische figuren.

De Amerikaan Mark Tansey schilderde in 1981 een monochroom ‘antwoord’ op de stier van Potter: *The Innocent Eye Test*, te zien in het Metropolitan Museum in New York.

Op dit schilderij kijkt een koe, staand in een museum, naar de liggende koe op Potter's schilderij. Op de tekst van het museum bij het werk van Tansey staat: 'Zou de koe een groet loeien naar de koe op het schilderij van Paulus Potter?' Dat zou best kunnen. De man die het dichtst bij de kijkende koe staat, heeft net aan haar het schilderij onthuld, getuige het laken dat nog naar de grond lijkt te bewegen. Koeien groeten elkaar in dezelfde situaties waarin mensen elkaar groeten: wanneer een koe een onbekende koe tegenkomt, verschillende kuddeleden elkaar buiten passeren tijdens het verweiden, wanneer een mens de dichte stal binnenkomt, een stier wanneer de melkkoeien de stal binnenkomen, of wanneer de boer het weiland betreedt. Of, wanneer een koe een onbekende koe ontmoet zoals op dit schilderij. Koeien maken eerst oogcontact. Wanneer ze niet tegenover elkaar staan draaien ze eerst hun hoofden naar elkaar voordat ze groeten. Zo'n groet wordt gemaakt met gesloten lippen, precies zoals Tansey's koe laat zien. Het groet-geluid is te omschrijven als een soort ‘mmmm’-klank, waarin de toon gedurende de hele uiting laag blijft, namelijk onder de 100 Hz (de stembanden van de koe trillen dan langzamer dan 100 keer per seconde).

Tansey's koe lijkt zeker oogcontact te maken met de koe van Potter. Een koe verkrijgt ongeveer vijftig procent van alle sensorische informatie door te kijken. Ze onderscheidt vooral de kleuren oranje, rood en geel goed en minder groen, grijs

Een fragment van het schilderij 'De stier' van Paulus Potter. De stier, Paulus Potter (Enkhuizen 1625 - 1654 Amsterdam) 1647, *Mauritshuis*, invnr. 136.

en blauw. Het is dus aannemelijk dat de afgebeelde koe echt naar de door Potter afgebeelde koe kijkt. Maar zou ze die als soortgenoot herkennen? Potter's koe leeft niet: ze ruikt niet, geeft geen feromonen af, is niet likbaar of tastbaar. Bovendien staat de kijkende koe te dicht op het schilderij. Een koe heeft ogen aan de zijkant van het hoofd wat een stereoscopische visie van een object dichtbij hindert. Ze zou een ferme pas naar achteren moeten zetten om het schilderij echt goed te kunnen zien.

Zijn dit de vragen die gesteld worden door de groep mannelijke wetenschappers die, zo suggereert Tansey, deze ontmoeting van koe in het museum hebben geënceneerd als experiment? Wie goed kijkt, ziet hoe de wetenschappers een gedaanteverandering ondergaan. Ze blijken een aandoenlijke, onsamenvangende groep mannen: de meetstok in de handen van de wetenschapper, die het dichtst bij de kijkende koe staat, blijkt een zwabber. Om de eventuele mest van de koe op te ruimen? De zwabber – die naar de afwezige koeienvlaai verwijst – contrasteert met de zorgvuldig geknoopte stropdassen en gezag uitstralende witte laboratoriumjassen. De man die noteert lijkt geen idee te hebben wat te noteren. Het is de kijkende koe die krachtig overeind blijft, laten de 'gekruste' achterbenen zien dat zij net ferm naar het schilderij toegelopen is of staat zij klaar om ieder moment in beweging te komen?

Het schilderij van Tansey nodigt ons uit om het museum als exclusief menselijke, of hier exclusief mannelijke ruimte te bevragen. Waar Potter het kijken naar koeien tot waardige culturele activiteit bevorderde, stelt Tansey dat de kunst ook een andere rol voor dieren kan verbeelden. Kunst kan representeren, maar ook nieuwe situaties suggereren waarin het maken en ervaren van betekenis niet alleen iets van en voor mensen is.

Tansey helpt ons om Potter's jonge stier, en kunst in het algemeen, niet als slechts knap gemaakte, geruststellende afbeeldingen te zien. Potter's jonge stier fungeert al eeuwen als nationaal icoon, waarmee veehouderij als natuurlijk onderdeel van het landschap lijkt te worden gepresenteerd. Maar deze jonge stier, en de koe ernaast, kan zeker via het werk van Tansey, in beeld komen als mogelijkheid tot ontmoeting en oproep voor andersoortige relaties.

Tijd voor de wetenschappen - en de kunsten - om anders naar koeien te kijken, naar ze te luisteren en ze te ontmoeten vanuit een oprechte interesse in de belevingswereld van het dier.

Leonie Cornips is taalkundige en sociolinguist verbonden aan NL-lab, KNAW (Amsterdam). Ook is zij hoogleraar Taalcultuur in Limburg aan de Universiteit van Maastricht.

Clemens Driessen is universitair docent culturele geografie aan de Wageningen Universiteit, waar hij de relaties tussen mensen, dieren, technologie en kunst onderzoekt.

ATHENAEUM AB BOOKSELI

Van boeken krijg je nooit genoeg

www.athenaeum.nl

©Foto: Ewoud de Kat

Athenaeum Boekhandel

Athenaeum Boekhandel
& Nieuwscentrum
Spui 14-16, Amsterdam
020-5141460

Athenaeum Boekhandel Haarlem
Gedempte Oude gracht 70,
Haarlem
023-5318755

Boekhandel het Martyrium
Van Baerlestraat 170-172,
Amsterdam
020-6732092

Boekhandel Van Rossum
Beethovenstraat 30-32, Amsterdam
020-4707077

Athenaeum Boekhandel Zuidoost
Bijlmerplein 1009, Amsterdam
020-6226210

Nieuw

VAN KING KONG TOT VREEDZAME PLANTENETER

DE GESCHIEDENIS VAN DE GORILLA IN CULTUUR EN WETENSCHAP

Wessel Broekhuis en Adam Zeeman

Weinig diersoorten hebben zolang onder een onterecht imago geleden als de gorilla. Decennialang stond deze vreedzame reus van het Afrikaanse oerwoud als vrouwenverslindend monster te boek. Waar komt het King Kong-cliché vandaan en hoe is de westerse blik op deze mensaap veranderd?

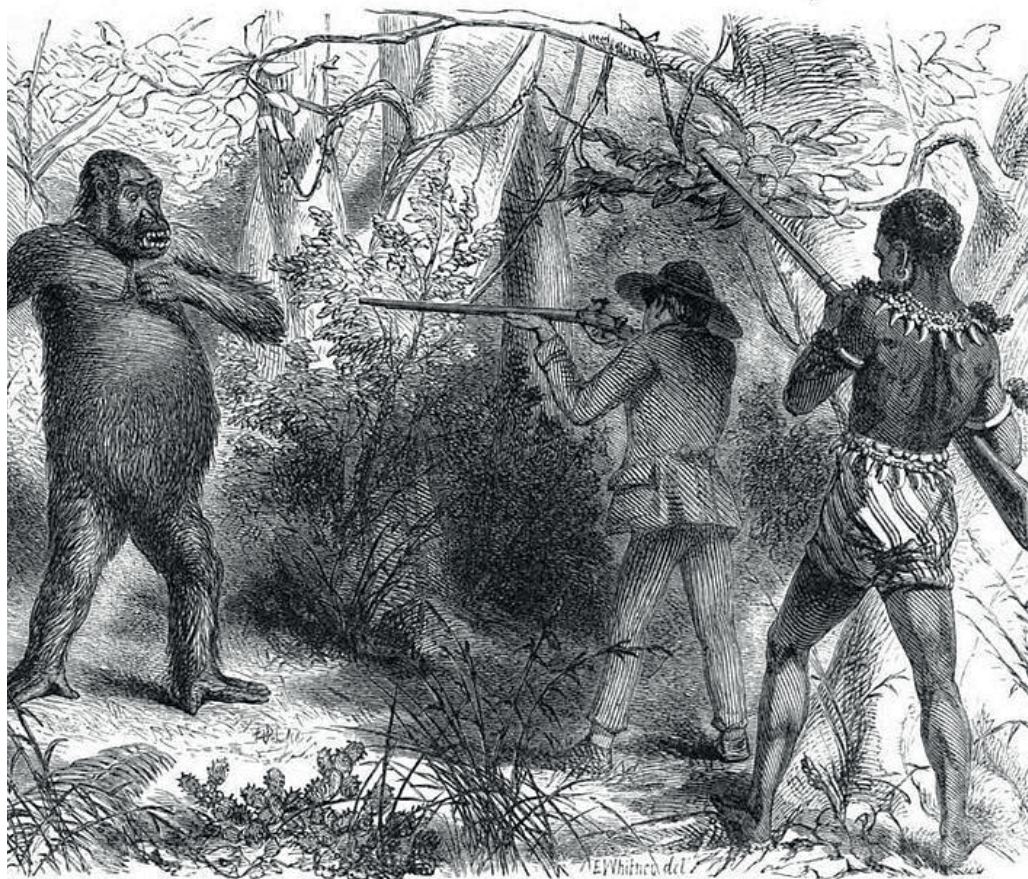
WOESTE MONSTERS EN STERKE VERHALEN

Gorilla's leven diep in de regenwouden van West- en Midden-Afrika. Deze gebieden waren lange tijd slecht toegankelijk voor Europese kolonisten. Vandaar dat de gorilla, in tegenstelling tot andere grote zoogdieren, pas laat werd ontdekt door de westerse wetenschap. En ook na de ontdekking zou het dier nog langdurig mysterieus en onbegrepen blijven.

De vroegst mogelijke verwijzing naar gorilla's is te vinden in het verslag van de ontdekkingsreis die Hanno de Carthager in de vijfde eeuw voor het begin van onze jaartelling langs de westkust van Afrika maakte: '(...) another island, full of savage people, the greater part of whom were women, whose bodies were hairy and whom our interpreters called *Gorillae* (Γόριλλαι)'. Gorilla's leven in haremverband, met een man (zilverrug) aan het hoofd van een groep vrouwtjes en nageslacht, dus het zou kunnen dat Hanno een kolonie gorilla's zag.¹

In de zestiende eeuw was de Britse scheepsman Andrew Batell (1589–1614) jarenlang krijgsgevangene van de Portugezen in Angola. In zijn overleveringen beschrijft hij twee mensachtige monsters die de oerwouden aldaar onveilig maken, *pongo* (naar het Kongolese *mpongi*) en *engeco*. Waarschijnlijk zag hij daar gorilla's en chimpansees en is aan deze eerste indruk de vervormde westerse kijk op de gorilla te danken. Pongo is sinds 1799 overigens de Latijnse naam van de orang-oetan.

De Amerikaanse dokter en missionaris Thomas Staughton Savage (1804–1880) en natuurvorser en anatoom Jeffries Wyman (1814–1874) schreven in 1847 een artikel over het bestaan van een tweede soort mensaap in Afrika naast de reeds bekende chimpansee. Ze noemden het de 'Afrikaanse orang-oetan'. Een schedel, botfragmenten en 'informatie afkomstig van intelligente inboorlingen (...) veelal vermengd met absurde en fantastische verslagen' vormden de basis voor dit vermoeden: Savage en Wyman hadden zelf geen gorilla's gezien. Desondanks wordt een beschrijving van

Afbeelding 1: Illustratie van de eerste ontmoeting tussen de Franse ontdekkingsreiziger Paul Du Chaillu (1831-1903) en een gorilla. *Explorations and adventures in Equatorial Africa*, British original edition, 71.

de uiterlijke kenmerken en leefwijze van de gorilla gegeven die, met de kennis van nu, redelijk accuraat is. Het artikel vermeldt: 'the silly stories about their carrying off women from native towns, and vanquishing elephants, related by voyagers and widely copied into books, are unhesitatingly denied'. Tegelijkertijd stellen de auteurs wel: 'They [de gorilla's] are exceedingly ferocious, and always offensive in their habits (...) they are objects of terror to natives'.²

Het boek dat bepalend zou zijn voor de kennis over de gorilla was *Exploration and Adventures in Equatorial Africa* (1861) van de ontdekkingsreiziger Paul Du Chaillu (1831-1903).³ Hij was de eerste Westerse persoon die, tijdens zijn reizen in Afrika tussen 1856 en 1859, levende gorilla's zag. Du Chaillu stond bekend om zijn charisma en sterke verhalen. In zijn boeken en lezingen omschreef hij de gorilla als een woest monster: het loopt rechtop als een mens, kan geweerlopen ombuigen en vergrijpt zich aan vrouwen. Er was overigens toen al kritiek: Charles Darwin (1809-1882) noemde Du Chaillu een 'old malignant fool'.

Du Chaillu's populaire beschrijvingen leverden een hardnekkig stereotype op. Dode gorilla's die aan musea geleverd werden, werden rechtopstaand en in vervaarlijke houdingen geprepareerd. Ook in het jaarverslag van het Amsterdamse Koninklijk Zoöl-

ogisch Genootschap Natura Artis Magistra van 1859 werd de gorilla afgebeeld op de gebruikelijke angstaanjagende, vervormde manier. Het genootschap, in 1838 opgericht ter bevordering van natuurhistorische kennis, wilde de belangstellenden blijkbaar zo graag inlichten, dat men zich baseerde op de toen beschikbare kennis zonder dat er een gorilla in de diergaarde van het genootschap aanwezig was.⁴ Er was destijds geen wetenschappelijk onderzoek naar levende gorilla's mogelijk dat de negatieve reputatie kon bevestigen of ontkrachten; de mensaap leefde in ondoordringbaar oerwoud en was nog niet aanwezig in dierentuinen.

DE AARD VAN HET BEESTJE

Wetenschappelijke verslaglegging van gorilla's liet op zich wachten tot het einde van de negentiende eeuw. Pionierend onderzoeker Richard Lynch Garner (1848-1920) deed tussen 1892 en 1910 veldwerk en onthulde meer over het leven van de gorilla in de boeken *Gorillas & chimpanzees* (1896) en *Apes and Monkeys: their life and language* (1900). Hij sloot zichzelf op in een kooi in het oerwoud en wachtte tot gorilla's hem naderden, zodat hij ze rustig en veilig kon observeren.⁵ De vermeende bruten maakten hun reputatie niet waar: ze bleken in vreedzame familiegroepen te leven en een voor-namelijk plantaardig dieet te hebben (dit laatste was overigens al eerder beschreven door Du Chaillu).

Natuurvorser en taxidermist Carl Akeley (1864-1926) leerde tijdens zijn reizen in toenmalig Belgisch Congo ook de aard van het beestje kennen. Eerder had hij al gorillahuiden geprepareerd die hem door jagers waren toegezonden, maar nu ging hij zelf naar hun leefgebied. Hij schoot in 1921 meerdere exemplaren om te prepareren voor een diorama in The Hall Of African Mammals in het American Museum of Natural History in New York, maar er ontstond wroeging: 'It took all one's scientific ardour to keep from feeling like a murderer. He was a magnificent creature with the face of an amiable giant.'⁶ Overdonderd als hij was door de gorilla's en hun leefomgeving, schoot hij gorilla's daarna enkel met zijn camera en zette hij zich in voor bewustwording en bescherming. Onder invloed van Akeley verklaarde de Belgische koning Albert I (1875-1934) het Virungagebergte in 1925 tot beschermd gebied (Parc Nacional Albert) waar niet meer op gorilla's gejaagd mocht worden.

In deze periode arriveerden er ook enkele gorilla's in dierentuinen. Met de gebrekkige kennis van toen leefden deze niet lang en de gorilla zou decennialang als moeilijk te verzorgen soort te boek staan. Wel nuanceerden deze mensapen het bestaande beeld. Zo schrijft *De Limburger* bij aankomst van gorillajong Japie in Artis in 1936: 'Jaapje is reeds buitengewoon goede vrienden met z'n oppasser en ook elke andere bezoeker, die zijn verblijf betreedt, wordt met vreugde begroet en vriendelijk, zij het soms wat handtastelijk ontvangen.'⁷ Toch liet zuivering van de reputatie van de gorilla bij het brede publiek nog jaren op zich wachten. In 1936 schrijft *De Telegraaf* ook het volgende over de mensaap:

Gorilla's hebben geen besten naam. Ze zijn afschuwelijk leelijk en ze zijn zoo sterk, zoo geweldig, dat men er vreeselijke dingen van vertelt. "Men" zijn de reizigers door Donker Afrika, die thuis groote verhalen doen, het zijn de inboorlingen uit de streek, waar de laatste gorilla's wonen, alsmede de anderen, die het van hooren zeggen moeten hebben. Het is geen wonder, dat degenen, die een gorilla in het oerwoud ontmoeten, hem voor half mensch, half duivel houden.⁸

Afbeelding 2:

De evolutie van King Kong. Links: een promotie poster voor de originele *King Kong* uit 1933. Rechts: de filmposter voor de *King Kong* remake van 2005. Fay Wray and King Kong in *King Kong* (1933). <http://www.imdb.com/title/tt0024216/mediaviewer/rm3056359424/> (19 oktober 2023) & Andy Serkis and Naomi Watts in *King Kong* (2005). http://www.imdb.com/title/tt0360717/mediaviewer/rm2524386304/?ref_=tt_ov_i (19 oktober 2023)

KING KONG: MONSTER OF ANTIHELD?

In de jaren dertig van de vorige eeuw verscheen één van de invloedrijkste culturele beeltenissen van gorilla's in de westerse media: de film *King Kong* (1933). In de film lijkt de gigantische Kong met zijn monsterachtige kop en rechtopstaande postuur de overtreffende trap van de beschrijvingen van Du Chaillu uit de negentiende eeuw. Tot overmaat van ramp ontvoert de reuzengorilla Ann Darrow, de vrouwelijke hoofdrol in het verhaal.

Desondanks onthult de film ook een glimp van een meer positief en genuanceerd beeld van gorilla's. Het wordt al snel duidelijk dat King Kong affectie voelt voor de door hem ontvoerde Ann. Hij riskeert zijn leven om haar te verdedigen tegen de andere monsters op 'Skull Island'. Kong wordt niet neergezet als een stereotypische antagonist. Sterker nog, de reuzengorilla wordt zelf het slachtoffer van de hebzucht van Carl Denham, de filmregisseur die Kong gevangenneemt om hem als attractie tentoon te stellen in New York. Nadat Kong door vliegtuigen van het Empire State Building af wordt geschoten en zijn dood tegemoet valt, spreekt Denham de beroemde woorden: 'No it wasn't the airplanes, it was beauty killed the beast.'

De rol van Kong als slachtoffer en antiheld komt nog veel duidelijker naar voren in de remake van *King Kong* door Peter Jackson uit 2005. In deze versie lijkt Kong veel sterker op een natuurgetrouwe gorilla. Hij is op de eerste plaats een wild dier en geen sensationeel monster. Er wordt bij de kijker nadrukkelijk meer sympathie

opgewekt voor de reuzengorilla, waardoor zijn dood aan het einde van de film extra tragisch voelt.⁹

GORILLA'S UIT DE MIST

In de decennia tussen de originele King Kong en de versie van Jackson heeft de wetenschap niet stilgestaan. Uitgebreid veldonderzoek in de tweede helft van de twintigste eeuw ontkrachtte mythes over de brute agressie van de gorilla definitief. Aan het hoofd van deze opheldering stond de onvermoeibare Dian Fossey (1932-1985) die vanaf de jaren zestig onderzoek deed naar berggorilla's in Midden-Afrika. Fossey spendeerde bijna twee decennia in de leefomgeving van de gorilla's en kwam regelmatig in nauw contact met de dieren. Het vermeende agressieve gedrag van de gorilla's richting mensen bleef in Fossey's ervaring beperkt tot een aantal dreigingen. In haar beroemde memoires *Gorillas in the Mist* (1983) beschrijft ze de gorilla's als 'gentle giants' en schetst ze de hechte familiebanden, opmerkelijke intelligentie en rijkdom aan unieke persoonlijkheden die typerend zijn voor de diersoort.¹⁰ Naast haar pionierende wetenschappelijke werk heeft Dian Fossey veel betekend voor conservatie van de berggorilla's en hun leefgebied. Hoewel er in de afgelopen jaren ook aandacht is voor haar extreme verweer tegen lokale stropers, valt niet te ontkennen dat het werk en de nalatenschap van Fossey essentieel waren voor de transformatie van de algemene perceptie van gorilla's.¹¹

WILDE DIEREN

Hoe zeer ons beeld van gorilla's door de eeuwen heen ook is veranderd en genuanceerd door de opbouw van wetenschappelijke kennis, we zouden de mist ingaan door te denken dat we deze mensaap volledig hebben doorgrond. Het beruchte incident van 2007 in Diergaarde Blijdorp, waarin zilverrug Bokito uit zijn verblijf ontsnapte en een vrouw aanviel die hem regelmatig bezocht, laat zien hoe gevaarlijk het kan zijn als mensen trachten te weten wat andere dieren denken en voelen. De vloedgolf aan media aandacht die het Bokito-incident opwekte toont ook aan dat er in de eenentwintigste eeuw nog steeds een zekere sensatiezucht heerst rond gorilla's.

Er zijn nog flinke stappen te zetten wat betreft het westerse denkbeeld over gorilla's. Hier zijn echter geen dubieuze ontdekkingsreizen meer voor nodig. Het is nu aan de wetenschap, media, reservaten en moderne dierentuinen om gorilla's weer te geven zoals ze zijn: complexe wezens met hun eigen leefwijze, communicatievormen en belevingswereld. Als we zicht willen houden op een duurzaam samenlevingsverband met de aan ons nauwverwante reuzen moeten we ze de kans geven om op hun eigen manier te leven en de moeite blijven nemen om ze beter te begrijpen.

Wessel Broekhuis (1993) studeerde Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en is gespecialiseerd in de geschiedenis van dierentuinen, natuurhistorische musea en beeldvorming omtrent dieren. Momenteel is Wessel werkzaam voor ARTIS, Het Scheepvaartmuseum en Museum Vrolik.

Adam Zeeman (1998) studeerde Biologie en wetenschapscommunicatie aan de Universiteit van Amsterdam en is gespecialiseerd in ecologie en evolutionaire gedragsbiologie. Momenteel werkt Adam voor ARTIS en de Universiteit van Amsterdam.

Eindnoten

- 1 *The voyage of Hanno*, translated by Thomas Falconer (1797) 13.
- 2 T.S. Savage, en J. Wyman, 'Notice of the external characters and habits of Troglodytes gorilla, a new species of orang from the Gaboon river; osteology of the same', *Boston Journal of Natural History* 5 (1847) 417-443.
- 3 P. B. du Chaillu, *Exploration and adventures in equatorial Africa with accounts of the manners and customs of the people and of the chase of the gorilla, crocodile, leopard, elephant, hippopotamus and other animals, with map and illustrations* (1861).
- 4 Westerman, G.F. ed., *Jaarboekje van het koninklijk zoölogisch genootschap Natura Artis Magistra* (Amsterdam 1859).
- 5 R. L. Garner, 'What I expect to do in Africa', *The North American review* 154 (1892) 713-718.
- 6 Carl Akeley, *In Brightest Africa*, 229-30 (1923).
- 7 De Limburger, 07-06-1936.
- 8 De Telegraaf, 07-03-1936.
- 9 Natalie Gilbert, 'King Kong: The effects of film, imagery and literature on perceptions of gorillas'. Maart 2010. www.academia.edu/233934/King_Kong_The_effects_of_film_imagery_and_literature_on_perceptions_of_gorillas (3 september 2023).
- 10 Dian Fossey, *Gorillas in the mist* (Boston 1983).

Vraag nu het **gratis**
magazine aan!

Ontvang **3x per jaar gratis**
het landelijke culturele aanbod van
de Vrije Academie op de deurmat.

vrijeacademie.nl/skript

VVrijeAcademie |kunst & cultuur

WORD GRATIS LID VAN

Jong KNHG

De jongerentak van de
beroepsvereniging voor historici

Tot aan 2025 een gratis **studenten**lidmaatschap!

Wees er snel bij!

Daarna kost een lidmaatschap slechts €20 per jaar

Aanmelden?

knhg.nl/studentlidmaatschap

jongknhg@gmail.com

[JongKNHG](https://www.instagram.com/JongKNHG)

[Jong-knhg](https://www.linkedin.com/company/Jong-knhg)

[knhg.nl](https://www.knhg.nl)

[jong_KNHG](https://twitter.com/jong_KNHG)

VAN PIONIERS TOT PARTNERS

DE TRAININGSPRAKTIJKEN

AAN DE EERSTE

BLINDENGELEIDEHONDENSCHOLEN

(1916-1939)

Merlijn Barkema

In 1936 deed de 26-jarige Gerrit van der Meij een eerste aanvraag voor een blindengeleidehond bij het Nederlandsch Geleidehonden Fonds (NGF). Op het formulier stond aangegeven dat hij de bedoeling had om 'lessen te gaan nemen in de stad, vermoedelijk Leiden,' wandelingen te maken en mensen te bezoeken.¹ Hij ging inderdaad studeren in Leiden, wiskunde, en speelde later een cruciale rol in de ontwikkeling van computersoftware.² Blind was hij al sinds hij vijf jaar oud was, maar Van der Meij werd in 1945 ook nog eens doof. Alleen dankzij zijn geleidehond kon hij nog zelfstandig rondreizen. Dat is natuurlijk een indrukwekkende prestatie van zowel hond als mens, maar misschien nog interessanter is onder welke omstandigheden we ooit begonnen zijn met het trainen van blindengeleidehonden.

DISABILITY HISTORY, PRAXIOGRAFIE EN AGENCY

In dit artikel onderzoek ik de trainingspraktijken aan de eerste geleidehondenscholen in de context van *disability history*, gecombineerd met inzichten uit de dierengeschiedenis. Door middel van geleidehonden kunnen historisch specifieke praktijken met betrekking tot lichamelijke beperking en dieren worden bestudeerd, en zodoende inzicht geven in kwesties van afhankelijkheid, *agency* en materialiteit. Deze debatten spelen in zowel disability history als dierengeschiedenis een rol. Ik draag bij aan een opkomend veld in dierengeschiedenis, dat de grens tussen mens en dier bevraagt en juist onderlinge afhankelijkheid en beïnvloeding thematiseert.³ Door praktijken en agency te bestuderen, stel ik een methode voor binnen disability history die verder kijkt dan sociaal constructivisme en rekening houdt met materialiteit, zonder te vervallen in biologisch essentialisme.

Mijn methode is geïnspireerd door praxiografie, een concept bedacht door arts-antropoloog-filosoof Annemarie Mol. Zij stelt dat praktijken objecten in (en uit) het bestaan brengen; zogenaamde *enactments* verschillen met de praktijken in een bepaalde context. Een enactment of bekrachtiging is hoe een object gemaakt of gedaan

wordt in een bepaalde context; het object is dus meervoudig, maar hangt toch samen. Mol heeft onderzocht hoe aderverkalking in meerdere vormen tot stand komt in het ziekenhuis, bijvoorbeeld als een monster onder de microscoop, of in een gesprek tussen arts en patiënt, of op de operatietafel. Al deze vormen worden aderverkalking genoemd, maar zijn verschillend. Er is dus geen verschil in perspectief, maar in ontologie.²

Praxiografie biedt twee voordelen. Ten eerste dat het verschil tussen natuur en cultuur, dat vaak als rigide wordt voorgesteld, wegvalt. Binnen disability history maakt dat het mogelijk om zowel de lichamelijke realiteit van een beperking, als de culturele implicaties en omgang met die beperking mee te nemen in het onderzoek. Waar in de historiografie disability aanvankelijk gereduceerd werd tot een medisch probleem, wordt sinds de jaren tachtig het sociale model gebruikt, waarbij de nadruk ligt op normen en machtsverhoudingen in de omgang met beperking. Wanneer beperking alleen als medische aandoening, of alleen als sociaal construct behandeld wordt, leidt dit tot problematische simplificering van de realiteit. Gerrit van der Meij kon als gevolg van ziekten niet zien of horen, maar had daar specifiek last van wanneer hier geen rekening mee werd gehouden, bijvoorbeeld in het verkeer.

Een tweede voordeel van praxiografie is dat het aanzet tot het bestuderen van interacties op microniveau, waar disability history tot nu toe vaak uit het perspectief van instituties is beschreven. Hierdoor ontstaat meer ruimte voor de stem en acties van mensen met een beperking. In het bestuderen van die interacties kijk ik speciaal naar de verhoudingen tussen mensen en honden aan de geleidehondenscholen. De verdeling van agency - of handelingsmogelijkheid - over hen laat zien wie bepalend was tijdens de training. Traditioneel gezien wordt gedacht dat agency intentionele, rationele actie vereist, maar in de dierengeschiedenis wordt dit uitgangspunt kritisch bevraagd.³ Ik interpreteer agency daarom als volgt: wie bepalend was voor de dagelijkse interacties aan de scholen en wie (direct of indirect) de mogelijkheid kreeg te beïnvloeden welke vorm die aannamen.

WAAROM GELEIDEHONDEN?

De eerste blindengeleidehondenschool werd opgericht tijdens de Eerste Wereldoorlog in 1916, in het Duitse Oldenburg. De oprichters en trainers van deze school hadden een duidelijk doel: blinde oud-soldaten weer aan het werk krijgen. Er waren 2.7 miljoen permanent gehandicapte of chronisch zieke veteranen die hun plek weer moesten vinden in de maatschappij.⁴ Dit droeg bij aan het al ernstige tekort aan arbeidskrachten. Het arbeidstekort gaf een impuls aan de ontwikkeling van hulpmiddelen zoals de witte stok en de geleidehond, die de re-integratie van veteranen in de arbeidsmarkt te bevorderden. Volgens Heather Perry, een historica gespecialiseerd in de Eerste Wereldoorlog, zorgde de oorlog zelfs voor 'de creatie van moderne revalidatie en de herconceptualisering van het gehandicapte lichaam.'⁵

Historicus Paul van Trigt vat deze houding ten opzichte van beperking samen onder de term 'normaliteitslogica' en contrasteert het met de 'zorglogica' die lange tijd dominant was in Nederland, ook rond de oprichting van het NGF in 1934.⁶ Waar binnen de normaliteitslogica wordt gefocust op arbeid en re-integratie, zijn mensen met een (visuele) beperking volgens de zorglogica noodzakelijkerwijs zorgbehoevend en afhankelijk van anderen.⁷ Het gevolg van deze instelling kan zijn dat mensen met een beperking niet geïntegreerd worden in de maatschappij, maar in aparte instellingen worden verzorgd. Van Trigt beschrijft deze logica's in zijn proefschrift over de bejegening van visueel beperkten in Nederland tussen 1920 en 1980 met blindeninstituut Sonneheerd als casus. Het is echter de vraag of er wel zulke contrasterende logica's aan

de gang waren in de eerste blindengeleidehondenscholen in Duitsland en Nederland, omdat het doel in beide landen re-integratie in de maatschappij was.

Hoe kwam de praktijk van het trainen van blindengeleidehonden van Oldenburg naar Amsterdam? Wat veranderde en wat bleef hetzelfde tijdens deze internationale reis? In het volgende deel van dit artikel volg ik de oprichting van de eerste geleidehondenscholen met uiteenlopende trainingsmethoden die invloedrijk zijn geweest voor de ontwikkeling van deze vorm van hondentraining in West-Europa. Daarbij kijk ik hoe visuele beperking of blindheid bekrachtigd werd in de specifieke trainingspraktijken van deze scholen, dat wil zeggen in de interacties tussen de persoon met een visuele beperking, de hondentrainer en de geleidehond in training. In de omgang tussen hen, zij het door beschrijving of handeling, werd bepaald wat visuele beperking was op een gegeven tijd en plaats.

DE OPMARS IN OLDENBURG

De eerste school voor blindengeleidehonden werd opgericht in 1916 door de *Deutscher Verein für Sanitätshunde* (DVfS). De trainingspraktijken aan de school in Oldenburg werden in sterke mate bepaald door de Eerste Wereldoorlog. De DVfS trainde aanvankelijk honden om gewonde soldaten aan het front op te sporen. Deze honden werden met behulp van extra training omgevormd naar blindengeleidehonden. De vele veteranen met een visuele beperking waren nodig als arbeidskrachten, zeker omdat de meeste van hen relatief jong waren.⁸ Door de veteranen te ‘repareren,’ konden ze aan het werk en productieve, belastingbetalende burgers worden in plaats van ontvangers van staatssteun of zelfs bedelaars. Hier was duidelijk normaliteitslogica aan het werk.

De blind geworden soldaten werden gezien als waardige ontvangers van staatssteun, omdat ze hun gezichtsvermogen hadden opgeofferd voor het vaderland. De ‘eeuwige duisternis’ waar zij in verkeerden woog zwaar; waar blindheid telde als een beperking van 100%, werden doofheid of het verlies van een ledemaat gekwantificeerd als 50% en gezichtsverminking slechts als een verlies van 20 tot 50%.⁹ Deze percentages waren van belang voor de hoeveelheid financiële ondersteuning die mensen met een beperking ontvingen. De geleidehonden werden tot 1922 alleen vergoed voor veteranen, die ondanks hun geprivilegieerde positie ontevreden waren over het zorgsysteem. Er werd beter gezorgd voor de veteranen, maar zij wilden meer erkenning en zeggenschap over hun eigen rehabilitatie.¹⁰

In de blindengeleidehondentraining is ook te zien dat de blinde geen inbreng had in het trainingsproces. De trainer was bepalend. Het was zijn verantwoordelijkheid om de hond te laten buigen voor zijn autoriteit en een functionele, gehoorzame geleidehond te leveren.¹¹ De aandacht voor gehoorzaamheid is interessant, omdat geleidehonden in tegenstelling tot andere werkhonden niet altijd moeten luisteren naar hun menselijke partner. Er kan zomaar een obstakel zijn dat wel merkbaar is voor de hond, maar niet voor een persoon met een visuele beperking. Desondanks was de training van een half jaar aan de school in Oldenburg gericht op het disciplineren van de hond.

Tijdens een vergadering in 1915 werd de trainingsmethode van de school uitgebreid besproken. De trainers hadden vaak een achtergrond in het leger of de politie en waren gewend om alle honden op dezelfde manier te trainen: het komt erop neer dat je ‘het dier een opeenvolging van zintuiglijke indrukken en handelingen laat onthouden.’¹² Met zintuiglijke indrukken werd bedoeld dat mentale en/of fysieke druk werd uitgeoefend op de hond. Zo werd de hond naar de grond gedrukt om te leren liggen op commando, of aangereiden om te leren voertuigen te vermijden. Door herhaling

van zulke negatieve ervaringen was steeds minder geweld nodig om de hond toch te laten gehoorzamen; hij was al bang genoeg zodra het commando gegeven werd.

De blinde partners van de honden werden pas betrokken bij de laatste fase van de training. Op dat moment had de hond al geleerd om basiscommando's te gehoorzamen en obstakels te vermijden tijdens het leiden van een geblinddoekte trainer. Als hij dat kon, kwam zijn toekomstige partner voor vier tot zes weken naar de school. In deze periode kregen blinden uitleg over hun hond, maar er werd nauwelijks aandacht besteed aan de samenwerking tussen hen. Uit persoonlijke statements van blinden blijkt echter dat zij de hond soms zelf vaardigheden aanleerden naar hun behoeften en een hechte relatie ontwikkelden met hun hond. De blinde Frieda Paul beschreef haar hond zelfs als 'oogvervanging, mijn trouwste metgezel, beste vriend en beschermer'.¹³

Afbeelding 1: Deutscher Verein für Sanitätshunde, *Jahresbericht 1915/1917*, 225.

HONDENBEWUSTZIJN IN DUITSLAND

De school in Oldenburg had honden op de kaart gezet voor het maatschappelijke probleem van blindheid, maar zijn concurrent en opvolger had internationaal meer invloed. De *Verein für deutsche Schäferhunde* (VdS) stichtte in 1923 een school in Potsdam. Op dat moment waren de school in Oldenburg en andere locaties van de DVfS al op hun retour door klachten van dierenmishandeling en onenigheid met de autoriteiten. Professionals uit de hondenwereld en geïnteresseerden in het oprichten van een school in hun eigen land kwamen op bezoek bij de school in Potsdam, waaronder Dorothy Eustis, Philip van der Most, Jakob von Uexküll en Emanuel Sarris, die allemaal terugkomen in het vervolg van dit artikel.

De school werd geadverteerd als 'anti-Oldenburg school,' maar in feite werden de oude trainingsmethoden in grote lijnen voortgezet. In de berichtgeving werd er

benadrukt dat in Potsdam de hondentraining zich eerder verplaatst van een oefenterrein naar de straat. Een ander belangrijk verschil was de toegenomen aandacht voor de persoonlijkheid van de hond en het maken van een goede match met een menselijke partner. Verder lijkt er iets meer aandacht voor dierenwelzijn te zijn geweest; Dorothy Eustis beschreef dat de honden hun werk met goede zin moesten doen en tijd kregen om met elkaar te spelen.¹⁴ Ondanks deze toegenomen zorgzaamheid richting mens en dier, bleef het doel om mensen aan het werk te zetten, wat eerder past bij de normaliteitslogica.

Logischerwijs werden aan de school van de VföS alleen Duitse herders opgeleid. De selectie van de honden was strenger en uitgebreider. De voorkeur werd gegeven aan raszuivere Duitse herdershonden.¹⁵ De grootste kans van slagen hadden teefjes van één tot anderhalf jaar oud die niet snel beten en betrouwbaar waren.¹⁶ Dit past bij de opkomst van ethologie en eugenetica in de Weimar-republiek. Ethologie bestudeert gedrag als een biologisch kenmerk; de soort en genetica van een organisme worden gezien als bepalend voor welk gedrag een organisme zal vertonen in plaats van dat het is aangeleerd door de omgeving.

Het vermeende belang van genen komt ook terug in de brede steun voor eugenetische ideeën in de wetenschappelijke gemeenschap in de jaren 1920 en 1930. Aanhangers van eugenetica verheerlijkten de ‘natuurlijke selectie’ en pasten het toe op mensen en dieren. Ten gevolge hiervan werden rashonden met specifieke fysieke en

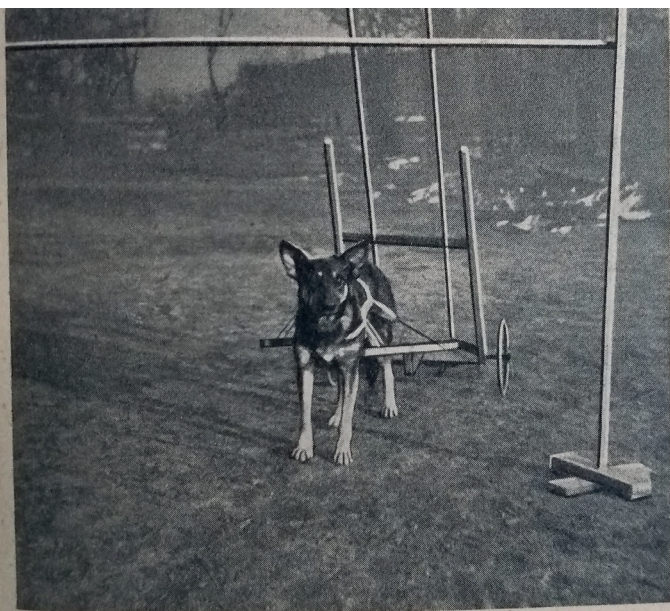

Bild 34

Das Tier stößt mit seinem „künstlichen Menschen“ an die Querstange. Diese Übung soll sein Augenmaß schulen

Afbeelding 2: Emanuel Sarris, *Hunde Ausbilden - nicht Abrichten!* (Franck'sche Buchhandlung 1937) 121.

gedragskenmerken populair. De Duitse herder werd al vanaf 1899 doelbewust gefokt. De geselecteerde 'goede' honden kregen bepaalde karaktereigenschappen toebedeeld. Toen het nationaalsocialisme aan de macht kwam, werd de Duitse herder een belangrijk symbool. Het eugenetisch gedachtegoed werd toen gebruikt om de vervolging van gehandicapten te legitimeren. De verbanden tussen het fokken van dieren en racistische, eugenetische wereldbeelden hebben veel wetenschappelijke aandacht gekregen. Amir Zelinger spreekt daarom van een *hybridized historiography*.¹⁷

De toegenomen wetenschappelijke aandacht voor honden zien we ook terug in de oprichting van een onderzoeksinstituut voor dierengedrag in Hamburg. Aan het in 1924 opgerichte *Institut für Umweltforschung* werden blindengeleidehonden getraind met een heel nieuwe methode, gebaseerd op de *Umwelttheorie* van Jakob von Uexküll en de praktische verwerking daarvan door Emanuel Sarris. Kort samengevat is de *Umwelt* van een dier de wereld zoals die door het dier wordt waargenomen en waaraan het dier perfect is aangepast. Dit wordt bepaald door welke stimuli een specifieke soort oppikt. De beleefde wereld van elk dier is anders, ook al is hun omgeving (*Umgebung*) hetzelfde. De manier waarop een soort is gebouwd, bepaalt de relatie tussen het dier en de wereld.

Net als in de ethologie zijn in *Umwelttheorie* biologische verschillen cruciaal voor psychologische processen. Deze theorie had als nieuwe basis van hondentraining vergaande gevolgen. Ten eerste werd de mens gedecentraliseerd in de training; het perspectief van de hond werd de beslissende factor voor hoe de training werd ingericht. Het doel werd om de hond obstakels te laten begrijpen, door ze toe te voegen aan de belevingswereld van de hond. Om dit te bereiken werd de hond ingespannen in een kar met een mensvormige constructie erop. Wanneer de hond een obstakel negeerde dat voor een visueel beperkte wel een probleem zou zijn, liep hij er direct met de kar tegenaan. Hij moest leren begrijpen welke obstakels een probleem waren en hoe hij ze kon vermijden, in plaats van commando's te gehoorzamen.

Samengevat werd aan de nieuwe scholen in Duitsland in de jaren 1920 de hond centraal gesteld in de blindengeleidehondentraining. De trainer bleef de manager van het leerproces, maar de intellectuele vaardigheden en persoonlijkheid van de hond kregen meer aandacht. Dit is ook te zien in de strengere selectie van honden, die in Potsdam sterk samenhang met raszuiverheid en in Hamburg vooral afhang van de resultaten van een intelligentietest. De relatie tussen trainer en hond veranderde dus sterk. Opvallend genoeg veranderde de positie van visueel beperkte mensen in de training over deze periode nauwelijks en bleef de normaliteitslogica dominant. In het partnerschap tussen geleidehond en mens, werd de geleidehond geacht leiding te nemen en kreeg de blinde persoon een passieve rol toebedeeld.

OOG VOOR BLINDEN

Pas met de oprichting van *The Seeing Eye* en *L'Oeil qui Voit*, twee aan elkaar verbonden scholen in Zwitserland en de Verenigde Staten, kwam er echt verandering in de bekrachtiging van blindheid in geleidehondentraining. Deze scholen waren opgericht door Dorothy Eustis. Zij trainde werkhonden en publiceerde in 1927 naar aanleiding van een bezoek aan de school in Potsdam een lovend krantenartikel. Morris Frank, een blinde Amerikaan, verzocht Eustis naar aanleiding van dit artikel om een hond voor hem te trainen. Zo geschiedde. In 1928 haalde hij zijn eerste hond Buddy op in Zwitserland. Vervolgens speelden Frank en Buddy een cruciale rol in de oprichting van *The Seeing Eye* en de bekendmaking van geleidehonden in de Verenigde Staten.

De relatie tussen de hond en de visueel beperkte persoon werd door hoofdin-

structeur Jack Humphrey beschreven als een wederkerige relatie, waarin een goede behandeling van de hond zorgt voor goede prestaties:

Remember the dog reflects its master. You must work accurately if you wish your dog to work accurately. You must have confidence in your dog; otherwise your dog will not work accurately, as she will have no confidence in you.¹⁸

The Seeing Eye gaf gedetailleerde informatie aan blinde mensen over hoe de honden moesten worden gehanteerd, van hoe je het tuig vasthoudt tot de toon waarmee commando's en correcties moesten worden gegeven.¹⁹ Correcties werden alleen met de stem of de riem gegeven, niet meer met tuig of stok. Het feit dat deze informatie beschikbaar werd gesteld aan blinden, laat zien dat hun verantwoordelijkheid in de training toenam. Het idee was niet meer dat de school een getrainde hond zou afleveren. Een hond die alleen maar kon gehoorzamen werd gezien als gevaarlijk; blinde mensen moesten tijdens de training ook zelf een band opbouwen en leren communiceren met hun hond.²⁰

De trainer speelde nog wel een centrale rol in het verstrekken van die informatie en het voorbereiden van de hond. Anders dan bij eerder opgerichte scholen, werd van de trainer verwacht dat hij vanaf het begin zich zo geloofwaardig mogelijk gedroeg alsof hij een visuele beperking had. De hond mocht bijvoorbeeld niet gecorrigeerd worden op fouten die de trainer zag, en hij moest echt struikelen als de hond een stoepje niet aangaf. Om dit te leren, droegen trainers dag en nacht een blinddoek voor een periode van drie tot vier weken.²¹ Het is twijfelachtig in hoeverre het overnemen van bepaalde gewoontes leidt tot een accurate representatie van visuele beperking, maar in ieder geval was er meer aandacht voor het vormgeven van een partnerschap in plaats van het gehoorzaam maken van de hond.

De visueel beperkte mensen die een hond van *The Seeing Eye* of *L'Oeil qui Voit* kregen, werden meer meegenomen in het trainingsproces en waren actief betrokken bij het trainen van hun hond. Hun inzet om volledig mee te draaien in de maatschappij werd niet alleen een mogelijkheid, maar haast een verplichting. Bij *The Seeing Eye* werden blinden die (nog) geen geleidehond hadden negatief omschreven als verwend, niet in staat om initiatief te nemen, egoïstisch en met een onzekere lichaamshouding.²² De geleidehonden waren bedoeld om deze individuele tekortkomingen te verhelpen. Morris Frank prees Buddy voor het teruggeven van zijn vrijheid en zelfs het 'genezen' van zijn blindheid.²³ Dit past bij eugenetische ideeën over het elimineren van zogenaamde defecten, die ook in de Verenigde Staten hoogtij vierden.²⁴ Deze stonden niet los van eugenetisch gedachtegoed in Duitsland. David Mitchell en Sharon Snyder spreken in hun onderzoek binnen de disability studies zelfs van een 'Eugenic Atlantic'.²⁵

Het is, kortom, duidelijk dat aan de scholen opgericht door Dorothy Eustis en Morris Frank een nieuwe soort blindheid kwam te bestaan. Deze blindheid was niet langer 'eeuwige duisternis,' maar een tot op zekere hoogte overkomelijk individueel probleem. De hond werd gezien als leider, maar ook als een instrument in de handen van de blinde. De trainer was niet langer een autoritaire meester, maar eerder een mentor. De intelligentie van de hond werd net als aan de Duitse scholen gewaardeerd, maar de nadruk lag op de verantwoordelijkheid van blinden voor de training en het uiteindelijke functioneren van het mens-dier partnerschap. Dat functioneren zou leiden tot integratie in de samenleving en zelfredzaamheid. Ten opzichte van de Duitse scholen nam de nadruk op werk af, maar de normaliteitslogica bleef sterk aanwezig.

HET NEDERLANDSCH GELEIDEHONDEN FONDS

In Nederland kwam de interesse in geleidehonden op aan het eind van de jaren 1920. In 1929 werd het onderwerp besproken door een staatscommissie die moest onderzoeken hoe mensen met een beperking beter toegang konden krijgen tot de arbeidsmarkt.²⁶ In 1932 werd een bezoek gebracht aan *L'Oeil qui Voit* en twee jaar later was het Nederlandsch Geleidehonden Fonds (NGF) een feit. De Nederlandse casus is interessant, omdat er – anders dan in Duitsland – geen groot aantal blinden was vanwege de Eerste Wereldoorlog. Bovendien was er toen het NGF werd opgericht al veel meer kennisuitwisseling tussen scholen. Dit is te herkennen in de trainingspraktijken zoals die zijn beschreven door technisch leider van de school: Philip van der Most.²⁷

De trainingsmethoden van *The Seeing Eye* hadden duidelijk invloed op de werkwijze van de school in Amsterdam, maar op belangrijke punten werd er ook van afgeweken. Zo schreef Van der Most: 'Een geblinddoekte instructeur is geen blinde, maar wel een stumper.'²⁸ Waar Eustis in meer of mindere mate vasthield aan het idee dat alleen goed gefokte rashonden geschikt waren voor het werk als geleidehond, werkte Van der Most bovendien met honden uit het asiel. Hij geloofde dat de juiste kwaliteiten in een hond naar buiten konden komen als de match met hun menselijke partner klopte; zowel in karakter als in bijvoorbeeld wandeltempo, activiteitsniveau en kracht.²⁹

De behandeling van visuele beperking in de trainingshandleiding is individueel en gericht op het overkomen van blindheid, inclusief alle negatieve consequenties die het volgens Van der Most had. Zonder geleidehond zou een visueel beperkt persoon door gebrek aan beweging eerder een 'minder prettig mensch' worden als gevolg van een lager lichamelijk welzijn.³⁰ Daarnaast waren blinden vaker te dik, geïsoleerd en afhankelijk. Laatstgenoemde was volgens de trainer specifiek voor blinde vaders een nadeel, omdat het in strijd zou zijn met hun positie als hoofd van het gezin.³¹ Waar medelijden de situatie alleen maar erger maakte, werd de geleidehond gepresenteerd als de oplossing voor al deze problemen.

De blinde persoon zelf was verantwoordelijk voor het succes van het partnerschap, maar werd zowel tijdens als na een verblijf aan de school enthousiast bijgestaan door de trainer. In de voorbereidende training werd goed nagedacht over welke aangeleerde gewoontes het meest praktisch nut hadden: in de trainingshandleiding wordt basisgehoorzaamheid nauwelijks besproken, maar wel aandacht besteed aan dat de hond moet leren te leunen tegen zijn baasje als hij geroepen wordt. Het was uniek dat de Amsterdamse school langdurig contact hield met cliënten en kon inspringen met hulpmiddelen, zoals een reliëfkaart, of in het ergste geval door de hond te herplaatsen.³² In het geval van Gerrit van der Meij is hier een briefwisseling aan overgebleven die bijna zestig jaar overspant.

Paul van Trigt heeft de Nederlandse houding ten opzichte van mensen met een beperking omschreven als een die een zorglogica volgt, waarbij blinden dus nooit zelfstandig zouden worden en voortdurend zorg nodig zouden hebben.³³ De nadruk op onafhankelijkheid bij de blindengeleidehondenschool in Amsterdam spreekt dit tegen. Het doel was juist om mee te draaien in de maatschappij. Dit past bij andere instituten voor blinden. De eerste blindenscholen, opgericht door protestantse elites in 1808 in Amsterdam en door katholieken in 1859, wilden hun studenten leren omgaan met hun beperking en scholen tot productieve burgers. Hier is continuïteit met de jaren 1920 en 1930, waarin speciaal onderwijs ook leerlingen zinvol werk wilde bieden en nazorg bood voor een goede integratie.³⁴

De taak van de blindengeleidehondenschool in Nederland werd minder gedreven door de noodzaak voor blinde mensen om te kunnen werken dan in Duitsland,

maar onafhankelijkheid stond nog steeds centraal. Het ging nog steeds om kunnen meedraaien in de maatschappij als volwaardig mens. Dat wil zeggen: zonder hulp van andere mensen. De hulp van een hond werd wel geaccepteerd. Daarbij werd blindheid behandeld als een aandoening die overkomen kon en moest worden. Het succes van het partnerschap en daarmee het overwinnen van sociale en gezondheidsobstakels was de verantwoordelijkheid van de blinde zelf, die wanneer nodig steun kon verwachten van het NGF.

CONCLUSIE

Het verschilde per tijd en per plaats waarom we precies blindengeleidehonden zijn gaan trainen. Bovendien verschilden ook het trainingsproces en zelfs wat blindheid was aan elke school. In de mens-dierrelaties verschoof het zwaartepunt van agency van de trainer, naar de hond en ten slotte de blinde persoon zelf. In Oldenburg werden de visueelbeperkten gezien als gevallen helden, maar kregen zij geen zeggenschap over het verloop van de training. Dat was het terrein van de trainer. In Potsdam en Hamburg nam de aandacht en waardering voor de hond en zijn intelligentie sterk toe. Pas met de ontwikkeling van nieuwe praktijken door *The Seeing Eye* of *L'Oeil qui Voit* en de doorontwikkeling daarvan in Nederland kwam de verantwoordelijkheid bij de blinde persoon te liggen.

Tegelijkertijd met deze verschuiving is te zien dat wat blindheid was, en wat in lijn daarmee de doelen van de training waren, veranderde. In Duitsland was visuele beperking van veteranen na de Eerste Wereldoorlog een maatschappelijk probleem. Bovendien werd blindheid beschreven als 'eeuwige duisternis,' een onoverkomelijk gebrek voor degene die zijn zicht had opgeofferd voor het vaderland. Civiele blinden kregen ook geleidehonden, maar stonden minder in de schijnwerpers. Daarentegen werd blindheid in Nederland behandeld als een fysiek en mentaal probleem dat overwonnen kon worden door het individu. Kunnen werken was een onderdeel hiervan, maar bovenal ging het om het krijgen van een beter, dat wil zeggen onafhankelijker, leven.

Het verschil tussen Duitsland en Nederland kan als het gaat over blindengeleidehondenscholen niet samengevat worden als een tegenstelling tussen normaliteit-slogica en zorglogica. In beide landen waren, ondanks dat er andere visuele beperkingen waren, onafhankelijkheid en integratie in de maatschappij het doel. De verschillen in praktijken die er wel waren, kunnen beter beschreven worden als een verschil in nadruk op werk versus welzijn. Noodzakelijkerwijs was het in Duitsland bovenal belangrijk dat mensen met een visuele beperking aan het werk gezet konden worden, terwijl in Nederland meer ruimte was om te kijken naar welzijn. Praxiografie is een goede methode om dergelijke nuances te ontdekken, omdat het interacties op microniveau analyseert. In de dagelijkse praktijk ontstaat blindheid als materiële werkelijkheid én constructie, in blinddoeken, karren, struikelende mensen én in beschrijvingen en ideeën. Daarom moet het ook in praktijken bestudeerd worden.

Merlijn Barkema heeft de onderzoeksmaster geschiedenis gevolgd aan de Universiteit Utrecht. Zij is breed geïnteresseerd in de culturele geschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw, met specifieke belangstelling voor mens-dierrelaties en cultureel verzet.

Afbeelding 3: Persoonlijk Archief Kees Tinga.

Eindnoten

Neil Pemberton, 'Cocreating guide dog partnerships: dog training and interdependence in 1930s America,' *Medical Humanities* (2019) 92-101; een centraal concept is dat van 'companion species,' Donna Haraway, *When Species Meet* (University of Minnesota Press 2008), 17.

Annemarie Mol, *the body multiple. ontology in medical practice* (Duke University Press 2002) 6.

Chris Pearson beargumenteert dat dieren ook agency kunnen hebben vanwege hun vermogen om onafhankelijk te denken en te handelen naar hun vrije wil. Bruno Latour stelt zelfs dat alles een actant kan zijn, als het maar een bron van actie is. Chris Pearson, 'Dogs, History, and Agency,' *History and Theory* 52:4 (2013) 145; Bruno Latour, 'On actor-network theory: A few clarifications,' *Soziale Welt* 47:4 (1996) 373.

Richard Bessel, *Germany After the First World War* (Oxford University Press 1993) 275.

Heather Perry, *Recycling the Disabled - Army, Medicine, and Modernity in WWI Germany* (Manchester University Press 2017) 197.

Paul van Trigt, *Blind in Een Gidsland: Over De Bejegening Van Mensen Met Een Visuele Beperking in De Nederlandse Verzorgingsmaatschappij, 1920-1990* (Verloren 2013) 26-27.

Ik verwijz naar de (beoogde) partners van blindengeleidehonden afwisselend als mensen met een visuele beperking/visueel beperkten of blinde mensen/blinden. Tegenwoordig wordt er een verschil gemaakt tussen volledige blindheid en visueel beperkt als een meer accurate beschrijving gebruikt, maar in de historische bronnen die ik gebruik wordt altijd geschreven over blinden. Om continuïteit met de bronnen te bewaren zonder visueel beperkten die niet volledig blind zijn uit te sluiten, gebruik ik beide termen.

Heather Perry, 'Recycling the Disabled: Army, Medicine, and Society in World War I Germany,' (Dissertatie, Indiana University 2005) 5.

Monika Baár, 'Prosthesis for the body and for the soul: the origins of guide dog provision for blind veterans in interwar Germany,' *First World War Studies* 6:1 (2015) 86.

Deborah Cohen, *The War Come Home: Disabled Veterans in Britain and Germany, 1914-1939* (University of California Press 2001) 161-162.

De trainers van blindengeleidehonden waren begin twintigste eeuw zo goed als uitsluitend mannen. Daarom gebruik ik hij/hem om naar de trainer te verwijzen in de lopende tekst.

Niedersächsisches Landesarchiv, Abteilung Oldenburg, Best. 273-41 Nr. 169, notulen van een ledenvergadering van Deutscher Verein für Sanitätshunde op 18 december 1915, 24.

Richtlinien für die Auswahl und Abrichtung der zum Führen von Blinden bestimmten Hunde, Arbeitsgemeinschaft zur Beschaffung von Führhunden für Blinde (red.) (Gerhard Stalling, 1926) 11.

Dorothy Eustis, 'The Seeing Eye,' *The Saturday Evening Post*, 5 november 1927.

Detlef Berentzen citeert een rapport uit het ledentijdschrift van de VfDS dat beschrijft hoe twee honden die in hun uiterlijke kenmerken leken op Dobermanns ongeschikt waren om geleidehond te worden. Het wordt gesuggereerd dat alleen volbloed Duitse herders in aanmerking kwamen: Detlef Berentzen, *Blindenführhunde. Kulturgeschichte einer Partnerschaft* (Ripperger & Kremers Verlag 2016) 144.

Heinz Berger, 'Das Auge seines Herrn,' *Badische Presse*, 16 februari 1934; er werd gedacht dat reuen minder gevoelig en intelligent waren en sneller afgeleid zouden worden door hun seksuele driften, Heinrich Miltner, 'Hochschule der Blindenhunde,' *Kölnische Zeitung*, 11 februari 1934; Berentzen, *Blindenführhunde*, 144.

Amir Zelinger, 'Race and animal-breeding: a hybridized historiography,' *History & Theory* 58:3 (2019) 367.

The Seeing Eye Archives (hierna: SEA), E.S. Humphrey, 'How to Use the Dog as a Guide. Condensed final lecture' 4.

Ibidem, 6.

Persoonlijk Archief Kees Tinga (hierna: PAKT), W.G. Munnik, 'Rapport betreffende het bezoek aan de opleidingsschool voor geleide honden voor blinden te Vevey op 14 en 15 April 1932 uitgebracht Aan de Leden der Blindencommissie uit de Staatscommissies voor Onvoelwaardige Arbeidskrachten' (Den Haag: 12 mei 1932) 9.

SEA, Jack Humphrey, *The Hubbard Lectures* (samengesteld 1938) 118.

SEA, Morris Frank, 'Report presented to the executive committee of the National Seeing Eye,' (18 juni 1929), 7; SEA, brief van Mary Dranga Campbell aan Dorothy Eustis (29 oktober 1930).

SEA, brief van Morris Frank (8 februari 1930).

Paul A. Lombardo, 'Disability, Eugenics, and the Culture Wars,' *Saint Louis University Journal of Health Law & Policy* 2:1 (2008) 60.

David Mitchell en Sharon Snyder, 'The Eugenic Atlantic: race, disability, and the making of an international Eugenic science, 1800-1945,' *Disability & Society*, 18:7 (2003) 844.

Ad Bakker en Kees Tinga, 'Viervoetige makkers. De blindengeleidehondenschool aan de Middenweg,' *Ons Amsterdam*, 1 juli 2020, <https://onsamsterdam.nl/viervoetige-makkers-de-blindengeleidehondenschool-aan-de-middenweg> (23 juni 2023).

Philip van der Most, *De blindengeleidehond: zijn africhting, verzorging en gebruik* (Kosmos 1939).

Ibidem, 30.

Ibidem, 13, 17-18.

Ibidem, 11.

Ibidem.

Ibidem, 54; PAKT, contract van aflevering van de reu Enno, geboren 1 januari 1945, voor C. de Veij (22 juni 1946).

Van Trigt, *Blind in een gidsland*, 27.

Luc Brants, Paul van Trigt en Alice Schippers, 'A short history of approaches to disability in the Netherlands,' in Roy Hanes, Ivan Brown en Nancy E. Hansen (reds.), *The Routledge History of Disability* (Routledge 2018) 156.

‘LEVEND GEWORDEN SLIJM’ VERANDERENDE KENNIS OVER ENDOPARASIETEN IN VROEGMODERN NEDERLAND

Charlotte Meijer

In de vroegmoderne tijd veranderde de kennis over endoparasieten radicaal. Terwijl artsen lange tijd gedacht hadden dat ‘wormen’ spontaan uit geprikkeld slijm ontstonden, maakte microscopisch onderzoek in de negentiende eeuw duidelijk dat zij van buitenaf het lichaam binnendrongen. Dit artikel analyseert hoe deze kennis veranderde, welke gevolgen dit had voor de behandeling en hoe deze kennis gedeeld werd.

De minuscule trichine worm (*Trichinella Spiralis*) hield aan het eind van de negentiende eeuw de gemoederen flink bezig. Dit diertje, dat men vooral binnenkreeg door het eten van besmet varkensvlees, zorgde voor opstoppingen, ondragelijke pijnen en in ernstige gevallen, de dood. Verschillende kranten riepen in de jaren 1880 de regering op om een wetenschappelijk onderzoek in te stellen en advies uit te brengen, om zodoende burgers te behoeden voor een besmetting met dit diertje dat ‘zoveel lijden’ op zijn geweten had. Trichinen waren slechts een van de vele endoparasieten met wie de levens van mensen vervlochten waren. De kennis over deze dieren, die grote invloed had op de manier waarop met hen omgegaan werd, veranderde sterk tussen 1750 en 1900.

Zoals blijkt uit de toename van het aantal medische werken over wormen en andere parasieten begon de interesse in deze diertjes in de tweede helft van de achttiende eeuw toe te nemen. In Nederland was de medische wereld toen nog gefragmenteerd, zoals Roland Bertens onlangs in zijn overzichtswerk *Liberal Solidarity* (2021) heeft aangetoond. Tot in het midden van de negentiende eeuw bestond er nog niet zoiets als ‘het medische beroep’ en was de gezondheidszorg in handen van ‘genezers’, kruidenverkopers, reizende chirurgen en erkende, academisch geschoolde artsen. Laatstgenoemden waren voornamelijk theoretisch opgeleid, waardoor zij in de praktijk vaak minder effectief bleken te zijn dan artsen die lager in de hiërarchie stonden, zoals tandartsen en reizende (oog)artsen. Deze nadruk op abstracte theoretische kennis verschoof pas in de jaren 1840 naar een nadruk op kennis die verworven was aan de hand van (wetenschappelijke) observaties en die gericht was op medicatie.

Dit artikel gaat in op de manier waarop kennis over deze parasieten veranderde in de achttiende en negentiende eeuw. Gebruikmakend van medische (zelf) hulpboeken, tijdschriften, woordenboeken en boeken over het huishouden analyseer ik welke schade endoparasieten aanrichtten, hoe de wetenschappelijke inzichten

veranderden, hoe dit de manieren van behandelen beïnvloedde en hoe deze nieuwe inzichten breed gedeeld werden.

DE 'WORMENZIEKTE'

Traditioneel, zo stelt Eric Jorink in *Reading the Book of Nature* (2010), werden insecten en andere onderkruipsels genegeerd door geleerden. Dit had te maken met de plaats die zij toebedeeld kregen in *the great chain of being*, een middeleeuwse visie op het universum waarin alle wezens een plaats toegekend kregen binnen een hiërarchische en goddelijke orde en onderkruipsels onderaan stonden. Zij zouden namelijk in tegenstelling tot andere (hogere) wezens zouden niet ontstaan door natuurlijke voortplanting, maar spontaan ontstaan uit rottende materie. Dit beeld veranderde in de vroegmoderne tijd, toen het met behulp van de microscoop en het vergrootglas mogelijk werd om insecten nauwkeuriger te onderzoeken. Uitvergroott bleken insecten wonderbaarlijke en complexe wezens te zijn, wiens bestaan als bewijs van Gods schepping gezien werd. Bovendien werd dankzij deze microscopische onderzoeken aan het eind van de zeventiende eeuw duidelijk dat insecten niet spontaan ontstonden, maar voortkwamen uit minuscule eieren. Het geloof in spontane generatie uit (rottend) organisch materiaal hield echter nog tot in de negentiende eeuw stand, zoals ook de medische en huishoudkundige literatuur laat zien.²

Ingewandswormen werden in de achttiende eeuw in de eerste plaats in verband gebracht met mensen die een zwakker gestel hadden. In het populaire huishoudkundige boekje *De Ervárene en Verstandige Hollandsche Huyshoudster* (1753) werd bijvoorbeeld gesteld dat vooral kinderen en ouderen met wormen 'gequeld' werden. Dit kon leiden tot 'innerlyke koortsen', verstoppingen, buikpijn, geelzucht en opzwellingen. Over wat de oorzaak van deze infectie was wijdde dit boekje voor vrouwen niet uit. Wél noemde de anonieme auteur een aantal remedies die de wormen moesten 'dooden en uitdrijven', waaronder een mengsel van melk en knoflook. Bovendien werden wormen in verband gebracht met de dood, een associatie die al eeuwenlang bestond. In een moraliserend stukje over de ziel en God werd naar het lichaam verwezen als 'deeze Made-zak, dit vuile lichaam, daar de Wurmen al in groeijen eer wy dood zyn [...]'³ Wormen (en insecten) mochten volgens sommige wetenschappers dan wel een creatie van God zijn, maar in het dagelijks leven was de walging nog altijd groter dan de verwondering.

Deze voortdurende afkeer van wormen en insecten hing samen met de wijdverspreide lichamelijke overlast die mensen van parasieten ondervonden. De omvang van het wormenprobleem laat zich in de eerste plaats aflezen uit de diverse werken waarin wormen en de 'wormziekte' behandeld werden. Deze varieerden van woordenboeken zoals de *Algemeen nuttig en noodzaaklyk stad- en land-huiskundig woordenboeken* (een serie uitgegeven in 1794) – een soort encyclopedie vol adviezen – tot de *Genees- natuur- en huishuishoudkundige jaarboeken* (verschenen tussen 1778-82) en (medische) zelfhulpboeken als *De Huysapothek* (1781).⁴ De aandacht voor wormen bleef in deze werken bovendien niet beperkt tot slechts één paragraaf of lemma, maar keerde met een zekere regelmaat terug.

Binnen de teksten zelf werden eveneens aanwijzingen gegeven voor de omvang van de overlast die wormen veroorzaakten. Zo is in het *Genees- natuur- en huishoudkundige jaarboek* van 1778 te lezen dat het menselijk lichaam 'dikwyls aangetast' werd door wormen, die niet alleen de lichamelijke 'huishouding' verstoorde, maar die ook gevaarlijke toevallen konden veroorzaken.⁵ Het in 1822 uitgegeven *Practisch Tijdschrift voor Geneeskunde* vermeldde dat wormen bij 'alle menschen en in elk levend dierlijk lichaam worden gevonden, zonder dat de

gezondheid daarbij in het minste lijdt', maar dat dit voor grote ongemakken kon zorgen wanneer er een 'buitengewone vermeerdering' van wormen plaatsvond.⁶ De aanleg voor de 'wormziekte' lag daarmee al verscholen in alle mensen.

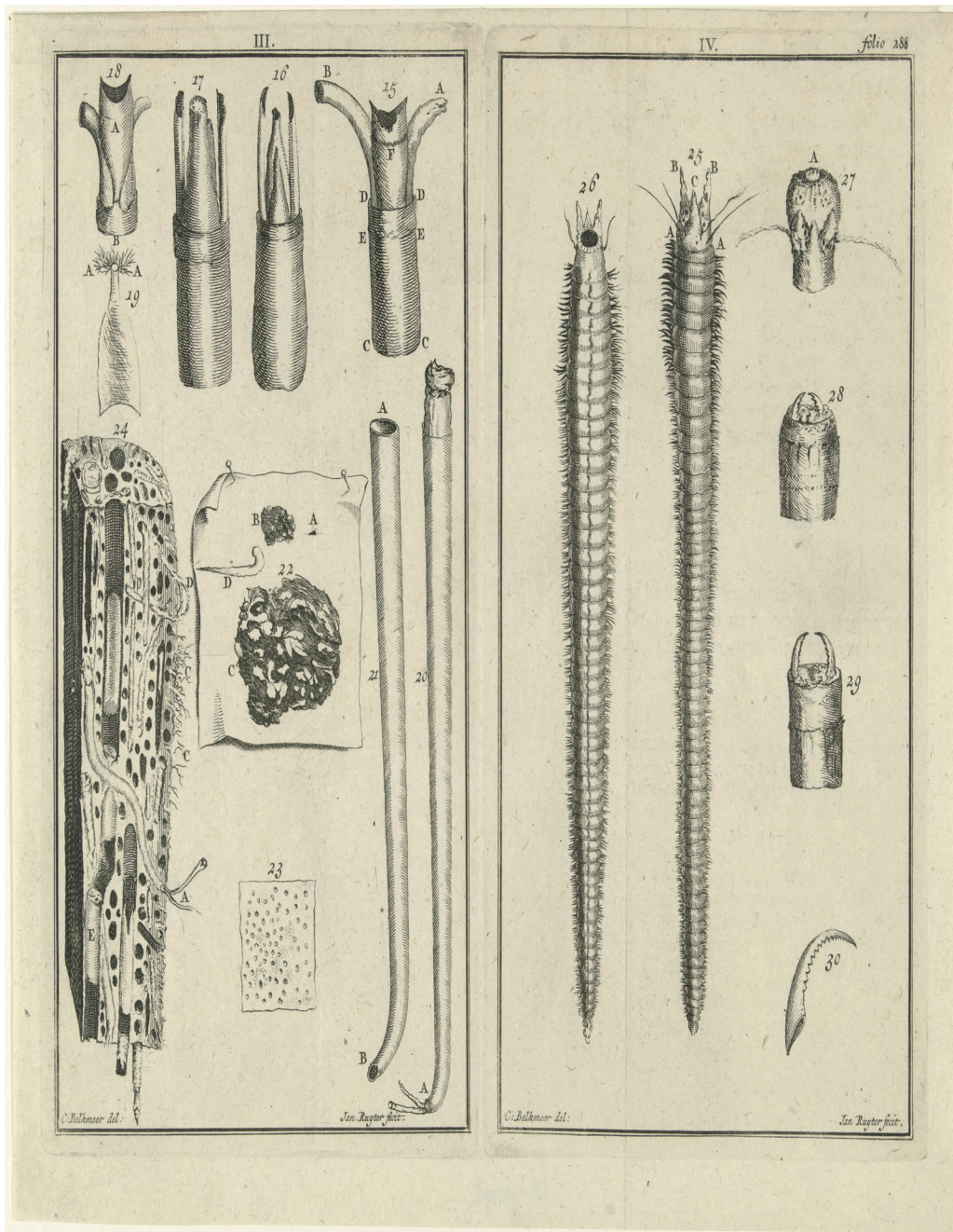
Andere werken wezen op regionale uitbraken van ziektes, zoals de *Waarnemingen omtrent de ziekten* (1805). Hierin schreef de arts E. J. Thomassen à Thuessink dat wormen vaker voorkwamen op plekken waar men 'veel troebel en slegt water drinkt en veel riviervis eet', waarbij hij de plekken Oldambt en Westerwolde als expliciete voorbeelden noemde. Ook merkte hij op dat de antiwormmiddelen die daar werden aangeprezen niet op de Groningse wormen aansloegen, wat er volgens hem op wees dat er verschillen zaten tussen de lintwormen in Groningen en die in 'Amsterdam en Overijsel'.⁷

Ondanks het hier gelegde verband tussen het drinken van vuil water en het hebben van parasieten, werd de oorzaak van de 'wormenziekte' tot de tweede helft van de negentiende eeuw vaak intern gezocht. Thomassen à Thuessink schreef zelf dat het hem het meest waarschijnlijk leek dat wormen niet van buiten of via voedsel in het lichaam terechtkwamen 'maar een aangeborene ziekteoorzaak uitmaken' en slechts een verzwakte hospes nodig hadden om tot wasdom te komen. Dit concludeerde hij niet alleen op basis van de werken van andere geleerden, maar ook op basis van zijn eigen waarnemingen. Zo schreef hij dat hij gezonde mensen wormen had zien ontlasten, zonder dat zij hier ziek van leken te zijn, terwijl hij bij mensen met klachten die gewoonlijk werden toegeschreven aan wormen géén wormen in de ontlasting waarnam. Dit deed hem besluiten dat 'er meestal een ongesteldheid voorafgaat' aan de aanwezigheid van wormen en dat het juist deze 'scrophuleuze gesteldheid' was die de ontwikkeling en voortplanting van wormen stimuleerde.⁸ De vraag hoe zij dan wél in het lichaam kwamen werd verder niet behandeld.

LEVEND SLIJM

Een mogelijk antwoord was te vinden in het *Practisch Tijdschrift voor de Geneeskunde*, een negentiende-eeuwse voorloper van het nog steeds bestaande *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*. In de gebundelde editie van de eerste jaargang (1822) gingen de Nijmeegse artsen A. Moll en C. van Eldink verschillende malen in op de relatie tussen slijm, wormen en de wormziekte. 'Ware' ingewandswormen konden volgens hen bij 'geene onmogelijkheid' van buitenaf in het lichaam komen; zij konden alleen in het lichaam ontstaan en zich ontwikkelen, waarmee zij zich onderscheidden van andere wormen. Om dit te begrijpen, zo meenden de auteurs, was het eerst zaak om in te gaan op de eigenschappen van menselijk slijm, wat zij zagen als 'eene met leven begaafde of van eigendommelijke levensvatbaarheid voorziene stof' die tot eigenaardige voortbrengselen kon leiden. Dit gebeurde vooral wanneer 'zuur' – een ziekelijke toestand van de lichaamssappen – de ingewanden zodanig prikkelde dat er een onnatuurlijke hoeveelheid slijm geproduceerd werd.⁹

Naast zuur waren er volgens het *Practisch Tijdschrift* ook voedingsmiddelen en dranken die tot een overproductie van slijm konden leiden, waaronder meelspijzen, melkspijzen, vis, aardappelen en vette lekkernijen. Een gelijkend rijtje van wormstimulerende voedingsmiddelen is terug te vinden in het *Algemeen nuttig woordenboek* (1794), waarin onder andere melkspijzen en 'sterk gesuikerde zaken' werden afgeraden.¹⁰ Bovendien noemde het *Practisch Tijdschrift* een aantal omgevingsfactoren die het lichaam zodanig zouden verzwakken, dat zij vatbaar zou worden voor wormen, waaronder 'eene zittende leefwijze' en 'vochtige,

Afbeelding 1: Jan Ruyter naar C. Belkmeer, *Studie van Wormen* (ca. 1726-1744). Collectie Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. RP-P-OB-73.872.

dompige woningen'. Hierbij merkten de auteurs ook op dat vooral bij mensen uit 'de lagere volksklasse' wormziekte voorkwam, omdat zij het vaakst aan schadelijke omstandigheden werden blootgesteld.¹¹

Eenmaal ziek en gevuld met een overdaad aan slijm was iemand de perfecte hospes voor wormen. De 'kiem van den worm', die volgens Moll en Van Eldink van nature in het menselijk lichaam gevonden kon worden, kon dankzij een gebrekkige spijsvertering en een overproductie aan slijm uitgroeien tot een ware ingewandsworm. Dit gebeurde doordat het zogenaamd *infusie-diertjes* bevattende slijm door prikkelingen in zijn 'levenswerkzaamheid' verhoogd werd, waarna deze minuscule diertjes groeiden en samensmolten tot een worm. De auteurs duiden wormen daarom ook wel aan als 'levend geworden slijm'.¹² Oude ideeën over insecten als wezens die spontaan ontstonden uit (rottend) organisch materiaal werden hier gecombineerd met nieuwe ideeën over een speciale 'levenskracht' die in de loop van de achttiende eeuw populair waren geworden.¹³ Wormen ontstonden niet langer uit de dood, maar werden geproduceerd door het menselijk lichaam. Dit idee sluit aan bij wat Nathaniel Wolloch de achttiende-eeuwse 'antropocentrische premisse' van de wetenschap noemt, waarin wetenschappelijke inzichten de plaats van de mens aan de top van de Schepping bevestigden.¹⁴

De behandeling van de wormziekte hing in deze bronnen samen met de interne- en externe oorzaken ervan. Omdat een verstoord lichaam als belangrijkste reden voor het ontstaan van wormen gezien werd, moesten behandelingen zowel kwaal als oorzaak wegnemen. Moll en Van Eldink meenden dan ook dat een goed 'wormmiddel' zowel de wormen uit moest drijven als het lichaam moest versterken, om zo een nieuwe 'wormgeboorte' tegen te gaan.¹⁵ Voorbeelden die zij van dit soort middelen noemden waren het Franse wormmos, wilde kruidnagel, ajuin, knoflook, wormkruid en een afgietsel van de schaal van een onrijpe walnoot. Ook in andere eind achttiende-eeuwse werken waren dit soort natuurlijke middeltjes terug te vinden.¹⁶

INGESLIKTE WORMEN

Niet iedereen was ervan overtuigd dat wormen hun oorsprong in het menselijk lichaam vonden. Ongeveer tien jaar vóór het verschijnen van het *Practisch Tijdschrift* schreef de Haarlemse arts Cornelis Hendrik Roy (1751-1833) al over de 'wormen in de piswegen' die volgens hem van buitenaf in het lichaam terecht waren gekomen in de vorm van 'zaden' of eieren. Eenmaal in het lichaam, zo beredeneerde hij, konden al die wormen zich onmogelijk tegelijk in de blaas of nieren opgehouden hebben. Waarschijnlijker leek het hem daarom dat de wormen zich ophielden in de darmen, die zij vervolgens verlieten door ze te doorboren. Dit zou volgens hem ook verklaren waarom sommige wormen via de anus ontlast werden. Zijn korte werkje sloot Roy af door te bekennen dat er nog veel onbekend was over ingewandswormen en de manier waarop zij in verschillende organen terecht kwamen.¹⁷ Het gebrek aan kennis over wormen *buiten* het lichaam zorgde ook in dit geval voor onrust als het ging om wormen *in* het lichaam.

In tegenstelling tot wormen werd er gedacht dat insecten niet in het lichaam konden ontstaan, zoals terug te vinden is in het *Genees- natuur- en huishoudkundige jaarboek* (1778). In een artikel over 'een leevend insekt in de maag' werden verschillende verslagen samengevat van artsen die levende insecten, waaronder een rups en een oorwurm, in het braaksel van hun patiënten hadden aangetroffen. Deze waren daar volgens de auteurs per ongeluk terechtgekomen, en veroorzaakten zo 'toevallen van stuiptrekkingen'. Naast een afschuw van de diertjes sprak uit deze teksten ook een

zekere fascinatie: de diertjes werden opgevangen, op moutwijn gezet, uitvoerig bestudeerd en vergeleken met de exemplaren die collega-artsen hadden aangetroffen in hun patiënten. Dit is bijvoorbeeld te zien op Jan Ruyters' *Studie van Wormen*. Over de voortplanting van insecten in het lichaam werd niet geschreven. Wel werd in een ander artikel in het jaarboek gesteld dat een vrouw naast een lintworm en 'aarsmade' ook een 'ander levendig insect' in zich had gehad.¹⁸ Omdat het *Jaarboek* niet inging op de manier waarop de worm in haar lichaam terecht was gekomen, is het moeilijk vast te stellen of de auteurs hier een onderscheid maakten tussen verschillende soorten parasieten. Over het binnenkrijgen van eieren werd in ieder geval niet gerept, wat erop wijst dat de wormen volgens de auteurs als volgroeide dieren ingeslikt waren.

OPKOMST VAN DE MICROSCOPIE

In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam het idee dat parasieten van buitenaf in het lichaam terechtkwamen vaker terug in de literatuur. Zoals de Amsterdamse hoogleraar J. Ritzema Bos in de inleiding van zijn boek *De dierlijke parasieten* (1888) benadrukte, hadden onderzoeken uit de jaren 1850 naar intestinale parasieten laten zien dat wormen niet het gevolg, maar de oorzaak van verschillende ziektes waren.¹⁹ Gedreven door zowel fascinatie als het groeiende probleem dat parasitaire wormen vormden, waren Duitse artsen bovendien begonnen met het experimenteren op ter dood veroordeelde gevangenen, die vlak voor hun executie met wormen besmet vlees te eten kregen. De levenscyclus van de wormen werd zo voor het eerst in kaart gebracht, wat voor grote veranderingen in de behandeling zorgde.²⁰

Deze nieuwe wetenschappelijke inzichten werden mede mogelijk gemaakt door de verbetering van de microscoop. Antoni van Leeuwenhoek (1632-1723) had deze al sterk verbeterd aan het begin van de achttiende eeuw, maar het duurde tot de negentiende eeuw voor deze opnieuw verbeterd werd.²¹ Rond 1800 maakte de microscoop volgens Marian Fournier in Nederland zijn 'comeback', waardoor het denken over levende organismes 'fundamenteel' veranderde.²² Zo werd in 1838-39 op basis van microscopische waarneming de algemene celtheorie – het idee dat cellen de basiseenheid van levende organismes vormen – geformuleerd. Dit stimuleerde zowel de studie naar levende organismes als de geneeskunde, en leidde onder andere tot nieuwe inzichten op het vlak van infectieziekten en het ontstaan van de bacteriologie. Het wetenschappelijk gebruik van de microscoop in Nederland nam dan ook toe vanaf het midden van de negentiende eeuw.²³

In de huishoudelijke en medische adviesliteratuur die in de tweede helft van de negentiende eeuw gepubliceerd werd, is de invloed van de microscopie duidelijk terug te vinden. *De Huisvrouw*, een weekblad dat tussen 1872 en 1878 uitgegeven werd 'tot voorlichting, nut en ontwikkeling van het huisgezin', was hier een voorbeeld van. In een stukje over verschillende soorten meel en suiker werd door de anonieme auteur van het blad gewaarschuwd voor de 'walgelijke diertjes' die zich hierin konden ophouden. De enige oplossing die de auteur zag was de microscoop, die zij om deze reden als 'onmisbaar werktuig zoo gaarne een eereplaats' in elk huishouden in zou zien nemen. De angst om ongedierte binnen te krijgen sprak bovendien uit een artikel over bevuild water, dat microscopische 'ettelijke onzuiverheden' zou bevatten. De waarschuwing waarmee het stukje werd afgesloten was grimmig: 'Wantrouwt zuiver water [...] dat miljoenen insecten bevat; doodt ze of ze zullen u doden.'²⁴

De (Nederlandse) associatie van insecten met vies, 'onzuiver' voedsel vormt een contrast met de manier waarop zij in Engeland als bedreiging werden gezien. Zoals Mary Fissell heeft aangetoond werd ongedierte – een niet vastomlijnde groep waar

insecten en wormen toe gerekend werden – in vroegmodern Engeland in de eerste plaats gezien als een bedreiging voor de voedselvoorziening. Met hun grote aantallen en snelle reproductie waren zij in staat om in korte tijd hele voorraden op te eten, waardoor zij behalve de voedselvoorziening ook de sociale constructies die hierop berusten bedreigden. Deze associatie kwam volgens Fissell zelfs vaker voor dan de associatie met vuil en walging.²⁵ Een mogelijke reden dat insecten in Nederland eerder geassocieerd werden met ziektes dan met een bedreiging van de voedselvoorraad was dat innovaties in de landbouw tijdens de negentiende eeuw voor een verbetering van de Nederlandse voedingssituatie zorgden. Hoewel insecten ook in Nederland nog steeds verantwoordelijk waren voor mislukte oogsten, was dit in het dagelijks leven kennelijk een minder grote zorg dan infectieziekten, die meer doden op hun geweten hadden.²⁶ Deze angsten werden verder gevoed door de groeiende zichtbaarheid van ‘ongedierte’, mogelijk gemaakt door de verbetering en verspreiding van de microscoop.²⁷

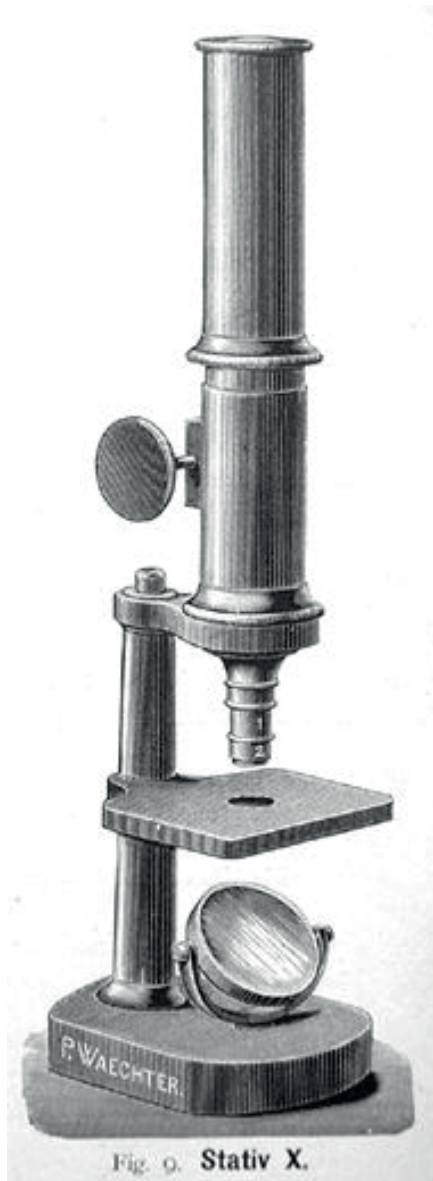
Door het inzicht dat insecten als eieren van buitenaf het lichaam binnendrongen werd ook de omgang met huisdieren als een bron van parasitaire infecties beschouwd. *De Huisvrouw* waarschuwde bijvoorbeeld voor het knuffelen met (schoot) hondjes, die door het likken van hun eigen anus de eieren van ingewandswormen en ‘aarsmaden’ aan hun tong kregen. Wanneer zij vervolgens met kinderen speelden, bestond er een grote kans dat de kinderen deze eieren binnenkregen. Eenmaal ingeslikt ontpopten de eitjes van de lintworm zich, waarna zij zich ontwikkelden tot ‘blaaswormen’ die ‘een onbeschrijfelijk lijden’ veroorzaakten en soms zelfs tot dodelijke hersen- en leveraandoeningen leidden. De huisdokter van het blad, ene dr. J. Sasse, raadde de lezeressen daarom ten zeerste af om zich door hun hondjes te laten likken, en liet hiermee een groeiend bewustzijn van de dierlijke oorsprong van parasitaire infecties zien.²⁸

NIEUWE BEHANDELINGEN

Nu wormen niet langer ‘uit’ de mens bleken te ontstaan en externe factoren als voornaamste oorzaak van infecties aangewezen werden, veranderden ook de behandelmethodes die werden voorgesteld in de adviesliteratuur. In de eerste plaats werden er adviezen gegeven voor het uit het eten verwijderen (en houden) van mogelijke parasieten. Dit begon, zoals het boekje *De bekwame huishoudster* (1868) liet zien, al bij de slacht, waar voorkomen moest worden dat vliegen hun eieren in het vlees konden leggen. Vervolgens moest het eten ook vrij van insecten bewaard worden. Naast microscopisch onderzoek beval de auteur van *De Huisvrouw* daarom aan om groenten in zout water te laten weken en vlees te verpakken in met schellak en alcohol behandeld vloeipapier.²⁹ Ook het *Algemeen woordenboek van het praktische leven* (1866) waarschuwde voor insecten in het eten. De auteur R.P. Rijnhart raadde bijvoorbeeld aan om vlees op een donkere plek te bewaren of in te wrijven met het kruid dragon, zodat vliegen er geen eieren in zouden leggen. Tegen mieren zouden koffiedik en tabaksbladeren in de kast helpen, terwijl wespen, die voornamelijk aasden op gesuikerd eten, volgens Rijnhart op hardere wijze geweerd moesten worden: in dit geval raadde hij aan het nest vol kalk te gieten om zo alle eieren, poppen en wespen te doden.³⁰

Mocht iemand tóch een parasitaire infectie te pakken krijgen, dan waren de remedies, in tegenstelling tot een halve eeuw daarvoor, meer gericht op het doden van de indringer dan op het herstellen van het zwakke gestel. Hoewel Bos – in lijn met de negentiende-eeuwse professionalisering van de gezondheidszorg – opriep om in alle gevallen een arts te raadplegen, gaf hij in *De dierlijke parasieten* wel enkele methodes om het lichaam van parasieten te ontdoen. De nadruk lag hierbij

op de 'afdrijving'. Eerst moest de (lint)worm verzwakt worden, bijvoorbeeld door het nuttigen van 'haring of zuurkool' of vruchten met harde zaden. Als de parasieten eenmaal verzwakt waren, moest men 'lintwormafdrijvende' middelen gebruiken, zoals terpentijnolie, granaatwortel, of hagenia, in combinatie met 'purgerende' middelen.³¹ Gelijke middelen 'tot dooding der ingewandswormen' waren ook terug te vinden in algemenere werken, zoals de *Algemeene Nederlandsche Encyclopedie voor den beschaafden stand* (1868) en de *Geillustreerde encyclopaedie* (1884).³² De door microscopisch onderzoek verworven kennis over de verspreiding van parasieten en de

Afbeelding 2: Ontwerp van een trichinenmicroscop door de Duitse lenzenmaker Paul Waechter, 1889. Eigendom van Museum Optischer Instrumente, Karlsruhe, Duitsland.

manieren om hen te weren leken daarmee steeds algemener bekend te worden.

DE TRICHINELLOSE EPIDEMIE

Ondanks de nieuwe inzichten over het binnenkrijgen van parasieten braken er eind negentiende eeuw in Europa verschillende trichinellose epidemieën uit. Deze epidemieën werden grotendeels toegeschreven aan de import van Amerikaans varkensvlees, dat volgens microscopisch onderzoek in een aantal gevallen ingekapselde wormen bevatte.³³ Tussen 1860 en 1877 braken er volgens het Amerikaanse overheidsrapport *Report on Trichinae and Trichinosis* (1881) in Europa 150 trichinellose epidemieën uit, waarbij van de 3800 besmette personen 281 om het leven kwamen. Het werkelijke aantal besmettingen en doden lag volgens de auteurs naar alle waarschijnlijkheid hoger. Vooral Duitse gebieden, waar relatief veel varkensvlees gegeten werd, werden hard getroffen, en stelden daarom vanaf 1866 strenge inspecties van (geïmporteerd) vlees in.³⁴

In 1881, het jaar van het Amerikaanse rapport, bereikte de epidemie in Nederland een hoogtepunt. Dit blijkt onder andere uit het feit dat de burgemeester en wethouders van Amsterdam zich in dit jaar publiekelijk met het probleem gingen bemoeien. Zij stelden een lijstje van adviezen op dat ter kennisgeving openbaar gemaakt werd ‘ten einde zich te vrijwaren tegen de zeer gevaarlijke ziekte’. De nadruk lag hierbij vooral op het correct bereiden van varkensvlees, dat door goed door te koken weer veilig moest worden voor consumptie.³⁵ Dit soort adviezen waren terug te vinden in diverse publicaties, waaronder *De Huisvrouw*, *De dierlijke parasieten* en de *Geïllustreerde Encyclopaedie*. Ook hier werd microscopisch onderzoek aangeraden. Hiertoe werd zelfs een speciale microscoop, de kleine trichinemicroscoop, op de markt gebracht. Deze was relatief simpel en handzaam en kon het beeld tussen de 30 en 100 keer vergroten, genoeg om zelf vlees te kunnen keuren.³⁶ De microscoop was daarmee van een puur wetenschappelijk instrument in een handig ‘werktuig’ voor in huis veranderd, zoals te zien is op afbeelding 2.³⁷

De artikelen en boekjes die over trichinen verschenen laten een opvallend contrast zien met wat er ongeveer een halve eeuw eerder nog over ‘ingewandswormen’ geschreven werd. In *De dierlijke parasieten* ging Bos in de eerste plaats in op de manier waarop de trichinen het lichaam binnenkwamen via het eten van ‘trichineus’ varkensvlees. Vervolgens omschreef hij, ondersteund door tekeningen van microscopische waarnemingen, hoe de wormen zich voortplantten en een weg door de ingewanden boorden.³⁸ Hier was een duidelijk verschil te zien met bijvoorbeeld *Eenige bedenkingen over de wormen* (1812), waarin de auteur zijn ‘onkunde’ bekende en toegaf niet goed te weten hoe de wormen zich vanuit de darm door het lichaam verspreid hadden. Bovendien zag Bos de ziekteverschijnselen, zoals koorts en een prikkeling van de darmen, als gevolg van de infectie, terwijl deze een halve eeuw eerder nog als oorzaak gezien werden.³⁹ Het besef dat wormen niet spontaan in mensen ontstonden maar in hen terecht kwamen door het consumeren van (te) rauw, besmet eten, illustreert hoe de nieuwe inzichten over de voortplanting en levenscyclus van insecten buiten het lichaam invloed hadden op de manier waarop over parasieten in het lichaam geschreven werd.

CONCLUSIE

Aan het eind van de achttiende en begin van de negentiende eeuw werd de mens zelf nog als voornaamste oorzaak van het ontstaan van wormen gezien. Een slechte levensstijl en foute, ‘zure’ voeding zouden zorgen voor een prikkeling van de

ingewanden, die op haar beurt weer zou leiden tot het ontstaan van wormen uit ‘slijm’. Het hebben van een endoparasiet werd daarom gezien als een logisch gevolg van het ziek zijn. Onder invloed van microscopisch onderzoek en toenemende belangstelling voor infecties begon dit beeld in de tweede helft van de negentiende eeuw te veranderen. Eenmaal uitvergroot bleek dat niet slijm, maar minuscule eieren die van buiten in het lichaam terechtkwamen, verantwoordelijk waren.

Nieuwe inzichten in de levenscyclus van wormen leidden ook tot nieuwe behandelmethoden. Zo lang men dacht dat wormen *in* het lichaam ontstonden, was het genezen van de ‘prikkeling’ die zou leiden tot wormen het belangrijkste, gevolgd door het afdrijven van de ongewenste organismes. Met het inzicht dat insecten via eitjes het lichaam betraden, kwam er meer nadruk te liggen op het voorkomen van een besmetting, bijvoorbeeld door het doorkoken van vlees, het wassen van handen, en het zich niet laten likken door honden.

Wat niet veranderde was de mengeling van afschuw en fascinatie waarmee mensen naar insecten keken. Enerzijds zorgden zij voor veel lijden en wilden mensen zo snel mogelijk van hen afkomen. Anderzijds laat de manier waarop er met insecten omgegaan werd ook een soort fascinatie zien. Wanneer insecten eenmaal uit het lichaam verwijderd waren en niet langer een gevaar vormden, sloeg afschuw om in wat Carolyn Korsmeyer het *sublate* noemt: de esthetische kwaliteit van het walgelijke.⁴⁰

Charlotte Meijer studeerde in 2022 af aan de Onderzoeksmaster Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam met een scriptie over mens-insect relaties. Momenteel werkt zij bij het NIOD.

Eindnoten

1 Roland Bertens, *Liberal Solidarity. Guaranteeing Access to Dutch Health Care Under the Banner of Private Initiative, 1848-2015* (Utrecht 2021) 37–39. In Engeland begon rond dezelfde tijd de gezondheidszorg eveneens te professionaliseren als reactie op de ‘overbevolking’ van het medische veld: Ivan Waddington, ‘The movement towards the professionalisation of medicine’, *British Medical Journal* 301 (oktober 1990).

2 E. Jorink, *Reading the Book of Nature in the Dutch Golden Age, 1575-1715*, 182, 213, 246 (Leiden 2010). In het debat over spontane generatie was er ook nog een derde kamp, waarin men meende dat wormen afkomstig waren van stoffen opgenomen uit voedsel, lucht, of water. In de hier bestudeerde bronnen kwam deze positie nauwelijks voor. Zie: Bert Nederbragt, *Alexander Numan (1780-1852) en de Algemene Veterinaire Ziektekunde: Een collegedictaat uit 1824* (Amsterdam 2022) 63.

3 B.M., *De ervarene en verstandige Hollandsche huishoudster* (Amsterdam 1753) 171, 173. Over de associatie tussen insecten en de dood, zie: Jorink, *Reading the Book of Nature*, 182.

4 *Algemeen nuttig en noodzaaklyk stad- en land-huishoudkundig woordenboek [...] Derde Deel, De Letters P.-Z.*, vol. 3 (Amsterdam 1794); *Genees-natuur en huishoud-kundige jaarboeken*, vol. 1 (Dordrecht - Amsterdam 1778); *De huys apotheek, voor burger- en landlieden, of de zuynige kok ter gezondheid*; zynde een verzameling van de beste en zekerste huysmiddelen, tegens de hier te lande woedende ziekten [...] Als meede verscheide heilzaame middelen tegens alle gebreken en ongemakken der paarden en runderen (Amsterdam 1781).

5 *Genees-natuur en huishoud-kundige jaarboeken*, 1:296–97.

6 A. Moll en C. van Eldink (red.) *Practisch tijdschrift voor de geneeskunde in al haren omvang: uit de nieuwste buitenlandse werken, uit oorspronkelijke bijdragen van Nederlandsche geneeskundigen, en uit eigene waarnemingen, inzonderheid ook ten dienste van jonge artsen en van heelmeeesters ten platten lande*, vol. 1 (Groningen 1822) 21.

7 Evert Jan Thomassen à Thuessink, *Waarnemingen omtrent de ziekten, welke in de jaren 1797 en 1798 in het Nosocomium Clinicum van de Hoge School van stad en lande van Groningen, zijn behandeld* (Groningen 1805) 192, 212.

8 Thomassen à Thuessink, *Waarnemingen*, 192.

9 Moll en Eldink, *Practisch tijdschrift voor de geneeskunde in al haren omvang*, 1: 22, 29.

10 Ibidem, 104; *Algemeen nuttig en noodzaaklyk stad- en land-huishoudkundig woordenboek [...] Derde Deel, De Letters P.-Z.*, 3:605.

11 Moll en Eldink, *Practisch tijdschrift voor de geneeskunde in al haren omvang*, 1:104.

12 Ibidem, 29, 31.

13 Voor de geschiedenis van ‘levenskracht’ zie: Rienk Vermij, *Kleine geschiedenis van de wetenschap* (Amsterdam 2006) 160.

14 Nathaniel Wolloch, *The Enlightenment’s Animals: Changing Conceptions of Animals in the Long Eighteenth Century* (Amsterdam 2019) 71.

- 15 Moll en Eldink, *Practisch tijdschrift voor de geneeskunde in al haren omvang*, 1:186–87.
- 16 Ibidem, 190; *Algemeen nuttig en noodzaaklyk stad- en land-huishoudkundig woordenboek [...] Derde Deel*, *De Letters P.-Z.*, 3:181, 251; M., *De ervarene en verstandige Hollandsche huishoudster*, 173.
- 17 Cornelis Hendrik Roy, *Eenige bedenkingen over de wormen, welke door den gewonen pisweg ontlast worden* (Amsterdam 1812) 6, 7, 8. De reden die hij hiervoor gaf was dat de blaas continu geprikkeld zou moeten zijn als de wormen zich daar permanent vestigden. Dit was niet wat hij waarnam in zijn patiënten, dus moesten de wormen zich wel op een andere plek in het lichaam ophouden.
- 18 *Genees-natuur en huishoud-kundige jaarboeken*, 1:165–72, 201–202.
- 19 J. Ritzema Bos, *De dierlijke parasieten van den mensch en de huisdieren* (Zwolle 1888) 26.
- 20 J. Bondeson, *The Feejee Mermaid and Other Essays in Natural and Unnatural History* (Ithaca 2014) 236.
- 21 Rens Bod, *Een Wereld Vol Patronen: De Geschiedenis van Kennis* (Amsterdam 2019).
- 22 Marian Fournier, 'Hoofdlijnen van de Microscopie in de Negentiende Eeuw', *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* 6:2 (1983) 61. Zie ook: Joseph Caspar Marie Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding: de modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw* (Hilversum 1992) 116; Edward G. Ruestow, *The Microscope in the Dutch Republic: The Shaping of Discovery* (Cambridge 2004) 284.
- 23 Fournier, 'Hoofdlijnen van de Microscopie in de Negentiende Eeuw', 62.
- 24 Henriette van S (red.), *De huisvrouw: weekblad tot voorlichting, nut en ontwikkeling van het huisgezin. Eerste jaargang* (Rotterdam 1878) 10, 273.
- 25 Fissell, 'Imagining Vermin in Early Modern England', *History Workshop Journal* 47 (1999) 3.
- 26 M.S.C. Bakker, 'Landbouw en Voeding', in: H.W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel I* (Zutphen 1992) 42.
- 27 Fournier, 'Hoofdlijnen van de Microscopie in de Negentiende Eeuw', 62.
- 28 S., *De huisvrouw*, 157.
- 29 Elsie Visser, *De bekwame huishoudster: handleiding voor huisvrouwen en jonge dochters uit den aanzienlijken en den burgerstand om een huishouden overeenkomstig de eischen des tijds, net, doelmatig en goedkoop in te richten, met eene opgave en omschrijving van de geschiktste meubelen, keukengereedschappen en verdere vrouwelijke benodigdheden in salon, kamer, keuken, kelder enz., alsmede, eene aanwijzing hoe alle huisraad ordelijk wordt bewaard, onderhouden en ingepakt* (Leiden 1868) 149; S., *De huisvrouw*, 21, 256, 274.
- 30 R. P. Rijnhart, *Algemeen woordenboek van het praktische leven* (Gouda 1866) 557.
- 31 Bos, *De dierlijke parasieten*, 65.
- 32 *Algemeene Nederlandsche encyclopedie voor den beschaafden stand: woordenboek van kunst, wetenschap, nijverheid, landbouw en handel, naar de laatste, omgewerkte, verbeterde en vermeerderde drukken van Brockhaus' Conversations-Lexicon, Nieuwenhuis' Woordenboek van kunsten en wetenschappen, en naar de beste andere bronnen voor Nederland bewerkt. Dertiende deel* (Zutphen 1868) 309; A. Winkler Prins, *Geïllustreerde encyclopaedie: woordenboek voor wetenschap en kunst, beschaving en nijverheid*, vol. 2 (Rotterdam 1884) 527.
- 33 Zie bijvoorbeeld: J. Mazure, 'Resultaten van het microscopisch onderzoek van varkensvleesch te Amsterdam (1)', *Landbouw-courant*, 24 augustus 1882, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUB-WA01:000501068:mpeg21:a00006>.
- 34 W.C.W. Glazier, 'Report on trichinae and trichinosis' (Washington 1881) 87, National Library of Medicine, <http://resource.nlm.nih.gov/64540470R>; Neghina e.a., 'The roots of evil: the amazing history of trichinellosis and Trichinella parasites', *Parasitology Research* 110:2 (2012) 506. From a historical point of view, the roots of the Trichinella pathogens and the disease they produce, beginning from the times first recorded in the Bible and continuing until the scientific mysteries of the pathogen were finally unveiled. Our journey sheds light on 'strange' epidemics developing before the discovery of the parasite and bearing a clinical similitude to trichinellosis; it follows the controversies that erupted after the nineteenth century discovery of the parasite and the subsequent official outbreaks, and then examines the pioneering methods used for its visualization. Finally, it tries to reveal the possible relationship of trichinellosis with the arts. Furthermore, it seems that the saga of the helminth, 'destined to remain with us, both in nature and in the laboratory,' will continue to haunt and fascinate scientists from both developing and developed countries, as they try to answer new questions about the parasite's 'evil' nature, 'container-title': 'Parasitology Research', 'DOI': '10.1007/s00436-011-2672-1', 'ISSN': '1432-1955', 'issue': '2', 'journalAbbreviation': 'Parasitol Res', 'language': 'eng', 'note': 'PMID: 21984371', 'page': '503-508', 'source': 'PubMed', 'title': 'The roots of evil: the amazing history of trichinellosis and Trichinella parasites', 'title-short': 'The roots of evil', 'volume': '110', 'author': [{'family': 'Neghina', 'given': 'Raul'}], {'family': 'Moldovan', 'given': 'Roxana'}], {'family': 'Marincu', 'given': 'Iosif'}], {'family': 'Calma', 'given': 'Crenquta L.'}, {'family': 'Neghina', 'given': 'Adriana M.'}], 'issued': {'-date-parts': [['2012', '2']]}, 'locator': '506'}, 'schema': 'https://github.com/citation-style-language/schema/raw/master/csl-citation.json'}
- 35 Bos, *De dierlijke parasieten van den mensch en de huisdieren*, 164.
- 36 Winkler Prins, *Geïllustreerde encyclopaedie*, 2:339; S., *De huisvrouw*, 273; Bos, *De dierlijke parasieten van den mensch en de huisdieren*, 157; 'Kleines Trichinenmikroskop', *Museum optischer Instrumente* (blog), geraadpleegd 30 april 2022, <https://www.musoptin.com/item/kleines-trichinenmikroskop/>.
- 37 Dit past in een langere traditie waarin kennis binnen de context van het huishouden geproduceerd werd, vaak tijdens alledaagse bezigheden. Zie: Steven Shapin, 'The House of Experiment in Seventeenth-Century England', *Isis* 79:3 (1988) 373–404; Elaine Leong, *Recipes and Everyday Knowledge: Medicine, Science, and the Household in Early Modern England* (Chicago 2018); Lucy J Havard, 'Almost to Candy Height: Knowledge-Making in the Early Modern Kitchen, 1700-1850', *Cultural and Social History* 19:2 (2022) 119–39.
- 38 Bos, *De dierlijke parasieten van den mensch en de huisdieren*, 150–54.
- 39 Roy, *Eenige bedenkingen*, 8; Bos, *De dierlijke parasieten van den mensch en de huisdieren*, 158.
- 40 Carolyn Korsmeyer, 'Fear and Disgust: The Sublime and the Sublate', *Revue Internationale de Philosophie* 246:4 (2008): 367–79. Veel dank aan Antonia Weiss, die mij op het werk van Korsmeyer wees.

FILOSOFEN MET SNORHAARTJES

OVER DE WIJSHEID VAN KATTEN

IN NEGENTIENDE-EEUWSE FRANSE

NATUURGESCHIEDENISSEN

Pim Storm

Mensen en dieren kunnen elkaars gedachten en gevoelens nooit helemaal doorgronden. Toch meenden drie Franse intellectuelen in de tweede helft van de negentiende eeuw de wijsheid van katten in pacht te hebben. Dit artikel onderzoekt de aard van hun ideeën over de intelligentie van dit bij zoveel mensen geliefde dier.

Het dier verleidt en verontrust op grond van het dubbele enigma dat tegelijkertijd zijn nabijheid en zijn onoverbrugbare afstand vormt; het doet ook versteld staan omdat het lastig in de juiste woorden te vatten is. En dat is het ergste nog niet: het dier is niet alleen een vreemde, het vestigt zich in ons, zonder dat wij duidelijk kunnen vaststellen waarin.¹

Ingrid Auriol, 'Situation de l'animal et statut de l'animalité' (2001).

Katten horen tot de meest geliefde en bekende huisdieren. Toch kunnen wij mensen, ze maar moeilijk begrijpen. De Franse filosoof Ingrid Auriol spreekt daarom van een 'dubbel enigma' als het om de verhoudingen tussen mensen en dieren gaat: een enigma van enerzijds de nabijheid van dieren en mensen en anderzijds de onoverbrugbare afstand die hen scheidt.² Wij mensen kunnen alleen maar gissen naar de gedachten en gevoelens van een kat, wanneer die in het zonnetje met zijn oogjes gesloten zit te knorren. Desondanks meenden enkele Franse intellectuelen in de tweede helft van de negentiende eeuw de gemoederen van katten wel degelijk te kennen. Champfleury (Jules Husson), Gaston Percheron en Alexandre Landrin publiceerden ieder een uitvoerige geschiedenis over de kat, in respectievelijk 1868, 1885 en 1894, die zij vulden met persoonlijke verhalen over het beestje dat zij alle drie zo bewonderden om zijn intelligentie.³ Katten beschikten volgens hen van nature over een uiterst verfijnde intelligentie die hen, net als mensen, van veel andere dieren onderscheidde. De drie schrijvers herkenden die intelligentie niet alleen in de instinctieve gedragingen van een kat, zoals die aandachtig een nieuwe omgeving kan verkennen, maar schreven het dier zelfs een uitvoerig denk- en redeneervermogen toe. Champfleury en Percheron waren er zelfs van overtuigd dat hun eigen inzichten beter waren dan die van veel denkers voor hen, die de intellectuele vermogens van dieren volgens de twee kattenvrienden

hadden gebagatelliseerd. Er doet zich hier een eigenaardige situatie voor: hoewel Champfleury, Percheron en Landrin pleitten voor de intelligentie van katten, zouden zij die wijsheid zelf nooit werkelijk kunnen kennen.

Het is opmerkelijk dat deze drie pleidooien voor de wijsheid van katten tot op heden nauwelijks geschiedkundige aandacht hebben gekregen. De discussie waarin deze drie dierenvrienden zich mengden, getuigt namelijk van een historisch veranderend beeld van katten dat meermaals is onderzocht. Zo onderzoeken Robert Darnton in *The great cat massacre* (1984) en Donald Engels in *Classical cats* (1999) verschillende episoden uit de Europese geschiedenis waarin katten gemarteld, vervolgd of juist aanbeden en vereerd werden.⁴ In *Animal companions* (2015) beschrijft Ingrid Tague daarentegen een positieve ontwikkeling in de omgang met dieren in de Britse samenleving. In de achttiende eeuw zorgde dit voor een groeiend bewustzijn voor dierenwelzijn.⁵ De veranderlijkheid van het beeld van katten in de geschiedenis getuigt van de onmacht bij mensen om deze dieren te doorgronden, zoals ook het dubbele enigma van Ingrid Auriol veronderstelt. Mensen kunnen alleen maar gissen naar de gedachten en gevoelens van katten. Door de tijd heen hebben mensen hier verschillende betekenissen aan gegeven. Eenzelfde neiging is bij Champfleury, Percheron en Landrin te zien wanneer zij katten intelligentie toedichtten. Van hen wordt echter alleen Champfleury aangehaald en dat maar mondjesmaat, terwijl *Les chats* indertijd razend populair was.⁶ Katherine Rogers noemt Champfleury een enkele keer in *Feline images* (1998), waar ze het succes van *Les chats* als onverdiend wegwuift. Als wetenschappelijke publicatie vindt zij *Les chats* (wellicht terecht) 'nogal leeg'.⁷ De werken van Champfleury, Percheron en Landrin zijn dan ook interessanter als historische dan wetenschappelijke bronnen. Hun kritieken op de ideeën van eerdere denkers over de intelligentie van katten kunnen namelijk veel zeggen over de vorming van een positiever beeld van mensen tegenover katten in negentiende-eeuws Frankrijk, zoals Ingrid Tague aantoonde voor achttiende-eeuws Groot-Brittannië. Hoe gaven Champfleury, Percheron en Landrin vorm aan de intelligentie van katten, ondanks de onoverbrugbare afstand die de beleavingswerelden van mensen en dieren van elkaar scheidt?

In dit artikel wil ik niet zozeer onderzoeken hoe mensen en katten met elkaar leefden, maar hoe deze drie Franse intellectuelen over katten en hun intelligentie nadachten. Hierbij wil ik benadrukken dat zij niet hun hele boeken, maar enkele passages aan de intelligentie van katten hadden gewijd. Aan de hand van een close reading van die passages laat ik zien dat Champfleury, Percheron en Landrin er niet in slaagden het menselijke perspectief op, of om preciezer te zijn de menselijke invulling van, de vermeende intelligentie van katten te overstijgen. Dit streven was gedoemd te falen, omdat zij, net als alle andere niet-katachtige dieren, geen toegang hadden tot de beleavingswereld van de katten die ze bestudeerden. Bovendien herkenden de auteurs in de instincten van katten een nieuwsgierigheid en onbevangenheid die ze eerder terugzagen bij kinderen dan volwassenen, waarmee ze de intelligentie van katten als minder ontwikkeld voorstelden dan die van de volwassen mens. Hiermee schaarden de auteurs hun argumenten, bedoeld of onbedoeld, in een hiërarchische indeling waarin mensen boven andere dieren werden geplaatst.

INTELLIGENTIE EN INSTINCT

Ten grondslag aan de discussie over de wijsheid van katten ligt het onderscheid tussen intelligentie en instinct. Dit onderscheid werd volgens Champfleury en Percheron door veel Verlichtingsfilosofen namelijk over het hoofd gezien. Zij volgden hierin duidelijk

de wetenschappelijke inzichten van hun tijd. In de negentiende eeuw waren meerdere toonaangevende wetenschappelijke publicaties over de intelligentie en instincten van dieren verschenen, onder meer van de Franse zoölogen Frédéric Cuvier (1773-1838) en Ernest Menault (1830-1903) en botanicus en arts Antoine Laurent Apollinaire Fée (1789-1874).⁸ Deze en andere denkers werden meermaals genoemd in de werken van Champfleury, Percheron en Landrin, ter ondersteuning van hun argumenten voor de intelligentie van katten. De discussie over de intelligentie van dieren werd verder aangewakkerd door de publicatie van *On the origin of species* van Charles Darwin (1809-1882) in 1859. In 1862 verscheen de eerste Franse vertaling, die door de meeste Franse biologen werd verworpen.⁹ Veel Franse wetenschappers en filosofen, onder wie Alfred Fouillée (1838-1912) en Alfred Espinas (1844-1922), waren van mening dat Darwins evolutietheorie geen recht deed aan de intelligentie van dieren.¹⁰ Champfleury, Percheron en Landrin uitten zich in hun werken niet zo kritisch op de ideeën van Darwin. Voor hen was de grote boosdoener René Descartes (1596-1650), de Franse filosoof en wiskundige die iedere vorm van intelligentie bij dieren ontkende en dieren reduceerde tot 'automaten' zonder enig gevoel of verstand.¹¹

Een anomalie binnen het filosofische discours waartegen Champfleury, Percheron en Landrin zich verzetten was Michel de Montaigne (1533-1592). In zijn *Essais* (1580) leverde hij kritiek op gangbare ideeën van zijn tijdgenoten. Onder het mom van humanisme stelden veel denkers indertijd de menselijke intelligentie als superieur over die van andere dieren voor. 'Het is door ijdelheid (...) dat hij [de mens] zich gelijk stelt aan God', schreef Montaigne in 'Apologie voor Raymond Sebond',

dat hij zich goddelijke voorwaarden toeschrijft, dat hij zich afzondert en scheidt van de druk van andere schepselen, delen van dieren wegsnijdt, zijn metgezellen en kompanen, en hun zulk een deel van eigenschappen en krachten toebedeelt, dat hem goeddunkt. Hoe kent hij door de inspanning van zijn intelligentie de zielenroerselen en geheimen van dieren? Wanneer ik met mijn poes [*ma chatte*] speel, wie weet dan of zij haar tijd meer aan mij besteedt dan ik aan haar?

In een latere editie van de *Essais* voegde Montaigne aan deze redevoering toe: 'We vermaken ons wederzijds met capriolen. Als ik mijn tijd heb om te beginnen of te weigeren, zo heeft zij ook de hare.'¹² Montaigne meende dat wij mensen helemaal niet kunnen weten of mensen wijzer zijn dan andere dieren; net zo goed als dieren hebben wij onze dwaze en wijze kanten. De dwaasheid van de mens kwam volgens hem vooral naar voren in de onmacht van de menselijke ziel om volledige controle over het lichaam uit te oefenen. 'Want ik geef u te denken, of er één deel van ons lichaam is, dat niet vaak voor ons zijn dienst weigert te verrichten,' beredeneerde hij. 'Zij [onze lichaamsdelen] hebben ieder hun eigen passies die ze ontwaken en verdoven, zonder onze instemming.' Dit was bijvoorbeeld het jammerlijke geval bij een goede kennis van Montaigne, die in zijn huwelijk aan 'een schone dame' problemen ervoer vanwege zijn impotentie.¹³

Vanwege de kritieken van Montaigne prees Champfleury de zestiende-eeuwse denker aan als de 'verdediger van de intelligentie van dieren'.¹⁴ In het bijzonder was Montaigne een weerwoord tegen het later verschenen werk van Descartes, die het boegbeeld was voor de filosofen die de intelligentie van dieren in twijfel trokken. Champfleury en Percheron wonden zich flink op over deze denkers, die ze opmerkelijk zelden bij naam noemden. Percheron stond versteld van het gemak waarmee 'sommige filosofen onder de noemer van "onbewust instinct" [instinct

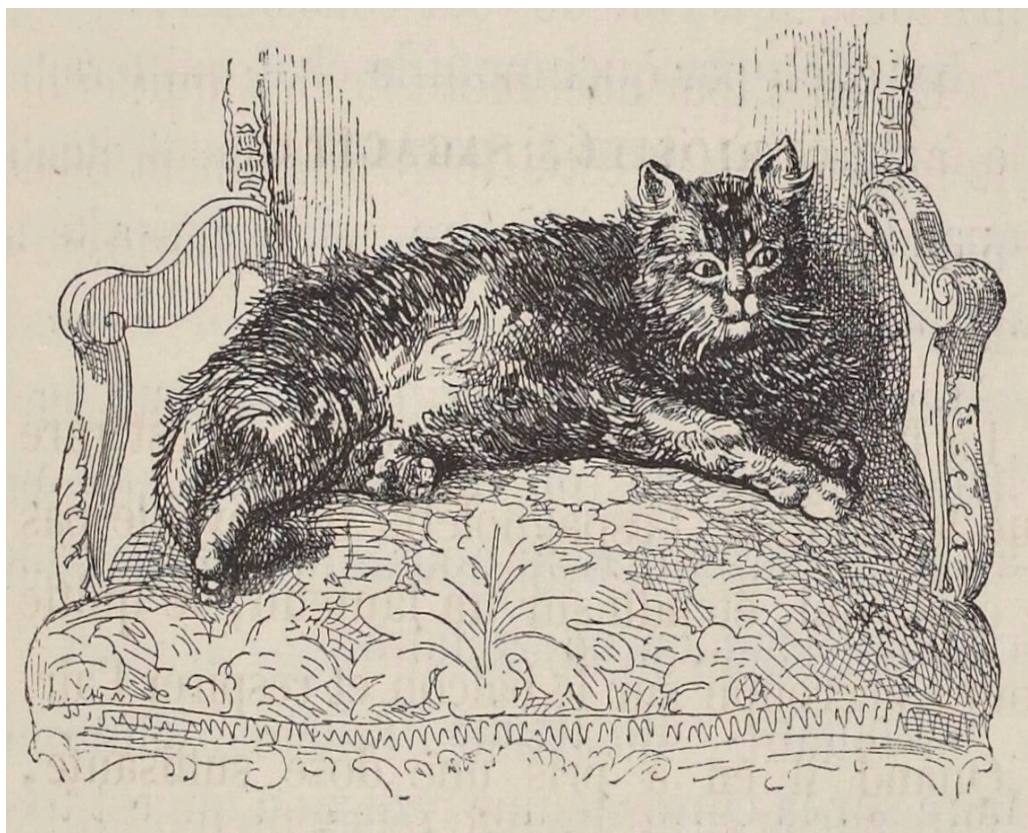
inconscient] de intellectuele vermogens aanduiden die de natuur aan het dier heeft toegewezen'. Net als Montaigne wijdde Percheron dergelijke redeneringen aan 'een overdaad aan ijdelheid en een gebrek aan observatie'. Als geruststelling aan de lezer voegde hij hieraan toe: 'Door het beest te verheffen, vernederen we de mens niet.'¹⁵ Ook Champfleury was van mening dat deze filosofen onvoldoende kennis van zaken hadden. De filosofen die kritiek leverden op Montaigne 'hebben nauwelijks kennis over dieren', meende hij. 'Deze waandromers [*songe-creux*], die hemel noch sterren bekijken, maken zich zelden zorgen om het volgende: waaraan denkt het dier dat denkt?'¹⁶

Volgens deze drie kattenvrienden stond de intelligentie van katten buiten kijf. 'Katten bezitten de gave van de observatie op het hoogste niveau,' schreef Landrin bijvoorbeeld, 'nooit betreden zij een hun onbekende plek zonder deze eerst te onderwerpen aan een oplettende en serieuze analyse.'¹⁷ Ze beschikten volgens Percheron daarnaast 'meer dan enig ander huisdier' over een haarfijn richtingsgevoel, omdat ze van nature stropers zijn: 'Vanaf het moment dat [een kat] bezit neemt van een nieuwe habitat, verkent hij het hele huis, van de kelder tot de zolder; geen hoekje ontsnapt aan zijn onderzoekingen.'¹⁸ Deze gaven bezaten katten volgens de drie auteurs al vanaf het prille begin. 'Vanaf het moment dat ze hun oogjes openen, weten ze het goede van het kwade te onderscheiden, de vriend van de vijand', schreef Landrin. 'Wanneer een hond tegen hen blaft, bollen ze hun rug en ontvangen ze die [blaf] al blazend: het zijn "kleine leeuwjes".'¹⁹ Het vermogen tot serieuze analyse stelde Champfleury ook vast bij zijn eigen kat, die hij dagelijks bij de lunch een stukje brood toewierp en zag nadenken wanneer het brood uit het zicht was verdwenen. 'De onrustige blik van het dier wees erop dat hij zich ervan bewust was dat een object dat door de ruimte vliegt niet vernietigd kan zijn.' Champfleury zag het beestje redeneren waar de kruimel terechtgekomen kon zijn, de kamer doorzoeken en systematisch de verschillende mogelijke verstopplekken van de kruimel afdaan. 'Is dat daar niet de wijsheid verdubbeld in observatie en redeneervermogen?'²⁰ Deze anekdote moet Percheron en Landrin hebben aangesproken, want zij hebben het verhaal beiden ook in hun boeken opgenomen.²¹

De argumenten van Champfleury, Percheron en Landrin suggereerden dat de aanleg van katten voor observatie en hun jachtgedrag bewijs voor hun intelligentie vormde. Net als de eerder besproken wetenschappers en filosofen uit hun tijd, onderscheidden zij instinctieve handelingen, uniform binnen een diersoort, van rationele handelingen, die per individu binnen eenzelfde soort konden verschillen.²² Deze herdefiniëring van begrippen als intelligentie, instinct en de rede vormde de kern van de kritieken die Champfleury, Percheron en Landrin leverden op de filosofen die de intelligentie van dieren geheel ontkenden. Die filosofen hadden deze twee begrippen namelijk als tegenpolen behandeld om mensen en dieren van elkaar te onderscheiden. Binnen deze redenering was intelligentie een puur menselijke eigenschap, waarover dieren niet beschikten. Volgens Percheron ging die redenering niet op. De 'intellectuele vermogens' van mensen en dieren werkten in hun beginsel namelijk hetzelfde, meende hij: 'Bij het dier, zoals bij de mens, komen [deze] vermogens voort uit het brein. Van deze vermogens zijn sommige *bewust* [*volontaires*], andere *onbewust* [*involontaires*].'²³ Intelligentie, het 'bewuste' vermogen, was volgens hem net zo goed dierlijk als menselijk. Hetzelfde gold voor instincten, die onbewust bepaalde handelingen aandreven bij zowel mensen als andere dieren.

EEN MENSELIJK PERSPECTIEF

Voor zover het instinctieve handelingen betrof, sloten de ideeën van Champfleury, Percheron en Landrin duidelijk aan bij de stand van de wetenschap in de laatste paar decennia van de negentiende eeuw. Wanneer het echter aankwam op de ideeën over rationele handelingen, kozen de drie kattenvrienden een radicaler standpunt dan de meeste wetenschappers in die tijd. Binnen de wetenschap werd de scheidslijn tussen het menselijke en het dierlijke getrokken bij het vermogen tot de rede, waarover alleen mensen zouden beschikken.²⁴ Champfleury herkende een dergelijk onderscheid tussen mensen en dieren op basis van redeneervermogen helemaal niet. Hij dichtte zijn kat immers na het vinden van de broodkruimel 'redeneervermogen' toe. In deze andere voorbeelden vulde Champfleury zelf de gedachten van katten in. Percheron en Landrin, die hun boeken tussen de vijftien en dertig jaar na Champfleury publiceerden (in 1885 en 1894), waren gereserveerder in hun beweringen. Toch namen ook zij, zo getuigen de voorbeelden die ik eerder heb genoemd, zonder moeite een aantal

Afbeelding 1. Een kat, gezeten in een fauteuil, neemt zijn omgeving in zich op. Bron: Bibliothèque nationale de France (verder BnF), département Réserve des livres rares, RES P-S-162, Champfleury, *Les chats* par Champfleury. Cinquième édition augmentée de planches en couleurs et d'eaux-fortes (Parijs 1870).

anekdoten van Champfleury over waarin hij katten aandachtig zag observeren, reflecteren en contempleren. De drie dierenvrienden bepleitten de intelligentie van katten in hun boeken zodoende echter continu vanuit een menselijk referentiekader. Champfleury was bijzonder zeker van de intelligentie van katten. Hij bewonderde het onafhankelijke karakter van deze dieren. Wanneer hij toekeek hoe een kat, gezeten op een fauteuil bij een open raam, het straatleven bezag, veronderstelde hij bij het beestje dan ook een vermogen tot overpeinzingen dat maar weinig anderen in het gedrag van katten en andere dieren zouden durven herkennen. 'Lui opgerold, met zijn oogjes half gesloten en een filosofisch glimlachje verborgen achter zijn snorhaartjes,' schreef Champfleury,

denkt de kat na [*le chat médite*] over de diverse indrukken [van buiten] die hij een plekje in zijn kop heeft gegeven. Hij probeert zich bewust te worden van de handelingen en dingen die hem in het bijzonder hebben getroffen: de verdeling van de brieven, de bloemen, de rook van de tabak, het kind, de groenten.²⁵

Als we Champfleury moeten geloven, getuigde dit voorbeeld niet alleen van een aandachtig observatievermogen, maar was deze kat eveneens in staat op zijn observaties te reflecteren. Champfleury stond echter niet stil bij zijn eigen onvermogen om mee te kijken in de kop van de kat die hij hierboven beschreef. Hij kon dus ook niet weten welke indruk 'de verdeling van de brieven, de bloemen, de rook van de tabak, het kind, de groenten' op de kat achterlieten. Verblind door zijn eigen fascinatie voor het zo comfortabel gezeten dier beseftte Champfleury niet dat het hier om zijn eigen indrukken ging, die hij op de kat in kwestie projecteerde.

Het is voor een mens al lastig genoeg om zich volledig in een ander mens te verplaatsen. Zich in een ander dier verplaatsen is al helemaal vergeefse moeite, betoogt wetenschapshistoricus Lorraine Daston in 'Intelligences: angelic, animal, human' (2005). Bij een poging ertoe ontkomen mensen volgens haar niet aan een vermenselijking van de door hen beschreven dieren. 'Ein Bericht für eine Akademie', een kort verhaal dat Kafka in 1917 schreef vanuit het perspectief van een aap, illustreert dit dilemma helder. De aap, die door mensen was meegenomen van het Afrikaanse continent naar Europa, had de taal der mensen geleerd, maar was hierdoor te menselijk geworden om zijn ervaringen als aap nog te kunnen beschrijven.²⁶ Ook de katten van Champfleury hadden hier waarschijnlijk niet omheen gekund.

KINDERLIJKE LEERGIERIGHEID

Champfleury, Percheron en Landrin droegen een indrukwekkend aantal aannemelijke en minder aannemelijke argumenten aan voor de intelligentie van katten en andere dieren. Toch kunnen hun werken niet als betogingen voor een gelijkwaardige intelligentie tussen mensen en dieren worden gelezen. Katten konden dan wel slim zijn, maar hun nieuwsgierigheid getuigde volgens de drie schrijvers tegelijkertijd ook van een zekere naïviteit. Percheron schreef in zijn redevoering weliswaar dat een verheffing van 'het beest' geen vernedering van de mens hoefde te betekenen. Hierbij ging hij er echter van uit dat intelligentie, waarover zowel mensen als dieren beschikten, zich alleen bij mensen naar een niveau van perfectie kon ontwikkelen. 'Het geslacht van de mens, *homo sapiens*', schreef hij,

onderscheidt zich (...) van alle andere levende wezens door eigenschappen die zodanig ongeëvenaard zijn dat er een hele kloof bestaat tussen zijn

buitengewoon perfectioneerbare intelligentie en de nogal beperkte vermogens die deel uitmaken van het intellectuele domein van het dier.²⁷

Ook Landrin liet zijn ideeën over de verhoudingen tussen mensen en dieren duidelijk doorschemeren in de opdracht van het boek aan zijn vrouw. Daar beschreef hij dieren als ‘onze minderwaardige broeders, die jij zo goed hebt beschermd’ [*les animaux, nos frères inférieurs*]. Later in het boek schreef hij over de mens als de ‘superieure broer’ [*son frère supérieur, l’homme*] van de andere dieren.²⁸ Dit betekende niet dat Landrin de kat niet intelligent vond; met enthousiasme haalde hij Champfleury aan, die de kat niet alleen intelligent, maar wijs [*sagace*] noemde. In het werk van Champfleury sijpelt trouwens net zo goed een dergelijke ongelijkheid door in het denken over de verhoudingen tussen mens en dier, ook al maakte hij die nergens expliciet. Katten werden voorgesteld als intelligente wezens, maar zo intelligent en volgroeid als mensen werden ze door Champfleury, Percheron en Landrin niet geacht.

Afbeelding 2. Fragment van een afbeelding bij het kinderboekje ‘Une soirée dans le monde des chats’. Bron: BnF, département Littérature et art, 4-Y2 PIECE-12, ‘Une soirée dans le monde des chats’, Magasin des petits enfants (Parijs 1877).

De eerder besproken vermenschelijking van katten kreeg dan ook regelmatig een kinderlijke vorm. Het dierlijke en kinderlijke gingen vaker hand in hand, zoals ook te zien in het *Magasin des petits enfants*, dat destijds een reeks geïllustreerde kinderverhalen uitbracht waarin antropomorfe katten en andere dieren de hoofdrol spelen.²⁹ Hierin is heden ten dage weinig veranderd: in veel kinderboeken en televisieprogramma's nemen dieren nog steeds regelmatig het woord. Deze associatie van katten met het kinderlijke is duidelijk terug te zien bij de drie kattenvrienden. Zij omschreven katten voortdurend in bewoordingen die van hen zachte, speelse en aandoenlijke beestjes maakten. 'De kat, moge men dat goed weten, kan voor de mens net zo'n zachte, aalbare en trouwe vriend zijn als de hond', schreef Percheron aan zijn zoontje. Champfleury wond er al helemaal geen doekjes om: 'L'animal, c'est l'enfant'. In het hoofdstuk 'Poésies, traditions populaires' beschreef hij de kat als 'het lievelingsdier van het kindermisje'. Hij noemde eveneens de vele kindliedjes waarin katten een grote rol speelden: 'Deze onomatopeeën van het refrein kaderen de kat (...) op zo'n prettige manier, dat het kind ze nooit vergeet.'³⁰ Zo'n kinderherinnering bleef een mens zijn hele leven bij, schreef Champfleury:

Onder de lagen van opgestapelde wetenschap in het hoofd van grote werkers maakt zich een liedje van het kindermisje los, want zo is het zuivere karakter van de intelligenten, om op sommige plekken kinderen te blijven en in de volwassenheid de indrukken uit de kindertijd te ervaren. Dat verklaart waarom zoveel heren van aanzien zo'n levendige affectie voor katten hebben behouden.³¹

De kindertijd en het kinderlijke karakter van katten werden in deze context niet per se in een denigrerende zin gebruikt. De herinneringen aan de liedjes van het kindermisje boden immers niet alleen comfort, zo suggereerde Champfleury; ze getuigden ook van een 'zuiver karakter [*caractère propre*]' van wijsheid. Juist de kinderlijke onbevangenheid en nieuwsgierigheid van 'de intelligenten' over wie Champfleury schreef, vormden goede drijfveren om tot nieuwe kennis en inzichten te blijven komen.

De infantilisering van katten was dan ook geen volledige ondermijning van hun intelligentie; eerder een nuancering ervan. Het speelse karakter van katten gaf volgens Champfleury en Landrin blijk van een grote gretigheid om de wereld te verkennen en die beter te leren kennen. Hiervoor verwezen zij naar Jean-Jacques Rousseau, die in *Emile of Over de Opvoeding* (1762) de vrijheid van de kinderlijke aard ophemelde tegenover de sociale normen en conventies waarbinnen volwassenen zich moesten manoeuvreren. Net zoals een kind was een kat volgens Rousseau onbevangen en eindeloos nieuwsgierig. Dit herkende Champfleury ook bij zijn kat die dagelijks bij de lunch naar broodkruimels zocht en in zekere zin zelfs bij de luie kat die bij het raam zijn omgeving in zich opnam. Hij en Landrin citeerden dezelfde passage uit dit werk van Rousseau: 'Zie een kat voor de eerste keer een kamer binnenlopen. Hij kijkt rond, snuffelt, blijft geen moment stilstaan, hij vertrouwt niets voordat hij alles heeft onderzocht, alles kent. Zo doet [ook] een kind dat begint te lopen en, zo te zeggen, de ruimte van de wereld betreedt.'³² De drie kattengeschiedenissen waren ieder doorspekt met scènes die het voorbeeld van Rousseau illustreerden, scènes van spelende katten, die in hun spel hun jachtinstincten oefenden of hun eigen lijfjes leerden kennen. Hoewel deze kinderlijke verbeelding geen argument tegen de wijsheid van katten was, suggereerde ze wel dat katten nog veel kunnen leren.

Die mogelijkheid om te leren was volgens Percheron echter beperkt. Hij

schetste een verhouding tussen de mens en de kat als een van respectievelijk leraar en leerling, een verhouding die in beginsel al ongelijk was. De kat was volgens hem weliswaar *un animal éduable*, maar zou nooit zoveel kunnen leren als een mens. ‘We kunnen hem trucjes leren,’ lichtte hij toe, ‘leren dansen op maat, door een hoepel leren springen of op een tak.’³³ Nergens wekte hij ook maar enige suggestie dat deze verhouding omgedraaid zou kunnen worden. Zeker met inachtneming van de volgens hem ‘buitengewoon perfectioneerbare intelligentie [van de mens] en de nogal beperkte vermogens die deel uitmaken van het intellectuele domein van het dier’ bleef er weinig ruimte over om te bedenken of er werkelijk geen dingen zouden zijn die wij mensen van andere dieren kunnen leren.³⁴

CONCLUSIE

Helaas is de afstand tussen Champfleury, Percheron, Landrin en de door hen zo geliefde katten onoverbrugbaar gebleken. Ook deze drie dierenvrienden ontkwamen in hun pleidooien niet aan menselijke categorieën om de intelligentie van katten te duiden; de dichotomie tussen mens en dier bleef in die zin bestaan. De katten die in de omgeving van deze drie dierenvrienden zo’n prominente aanwezigheid waren en die zij zo aandachtig bestudeerden, konden ze simpelweg niet precies kennen. Hoewel ze de katten in hun boeken een stem leken te geven om die gedachten en gevoelens te uiten, legden de drie schrijvers hen vooral een stem op. Hun beweringen over de intelligentie van katten waren namelijk niet beredeneerd vanuit de binnenkant van de kop van een kat, maar van buiten, vanuit een reeks bestaande menselijke categorieën. Ze legden katten hun eigen menselijke stem op die, net zoals de aap in ‘Ein Bericht für eine Akademie’, nooit de gedachten en gevoelens van de dieren zelf zou kunnen vertellen. Er zijn dan ook zeker grenzen aan de wijsheid die Champfleury, Percheron en Landrin aan katten toedichtten. Hoewel zij katten wilden afbeelden als intelligente dieren, schiepen ze met de infantilisering van die intelligentie alsnog een minderwaardig beeld van katten. Hun discussies ontkwamen zodoende niet aan een hiërarchisch denken over mensen en dieren, waarbij intelligentie zowel impliciet als expliciet een maatstaaf werd voor de positie van een diersoort op een ladder van ontwikkeling.

Toch is de moeite van de drie schrijvers niet geheel vergeefs geweest. Hun kritieken op Descartes symboliseren een veranderende kijk op de verhoudingen tussen mensen en dieren, die richting het einde van de negentiende eeuw binnen de wetenschap steeds meer draagvlak kreeg. Zij zagen intelligentie in het jaaggedrag van katten en hun scherpe observatievermogen. Met deze redeneringen stelden Champfleury, Percheron en Landrin met recht de aannames van eerdere denkers in twijfel, die de intelligentie van dieren als onbewuste instincten hadden weggezet. Met name het expliciete onderscheid dat Percheron maakte tussen bewuste en onbewuste intellectuele vermogens, waarover zowel mensen als andere dieren volgens hem allebei beschikten, vormde een sterk argument voor de intelligentie van dieren. Dieren bleken niet per definitie onintelligent te zijn—en mensen ook zeker niet per definitie wijs. Dat die intelligentie tussen individuen binnen eenzelfde diersoort zou kunnen verschillen, hadden ze echter over het hoofd gezien. Of was hen dat een brug te ver?

Pim Storm doet de Onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn interessegebieden zijn literatuurgeschiedenis, ideeëngeschiedenis, milieugeschiedenis, dierengeschiedenis en het *fin de siècle*. De begeleider van zijn bachelorscriptie is dr. Renée Vultor (Universiteit Utrecht).

Eindnoten

- 1 Oorspronkelijke tekst: 'L'animal attire et inquiète en vertu de la double énigme que constitue sa proximité et, tout à la fois, sa distance irréductible; il rend perplexe aussi car il est difficile de le dire en termes propres. Il y a plus grave: l'animal n'est pas seulement étranger, il fait souche en nous sans que nous puissions clairement établir en quoi.' Alle Nederlandse citaten in dit artikel zijn eigen vertaling.
- 2 Ingrid Auriol, 'Situation de l'animal et statut de l'animalité', *Heidegger studies* 17 (2001) 135-153, aldaar 135.
- 3 Jules Husson (Champfleury), *Les chats: histoire, mœurs, observations, anecdotes* (Parijs 1868 [1869, 1870]); Gaston Percheron, *Le chat: histoire naturelle, hygiène, maladies, jurisprudence* (Parijs 1885); Alexandre Landrin, *Le chat: zoologie, origine, historique, mœurs, habitudes, races, anatomie, maladies, jurisprudence* (Parijs 1894). Van *Les chats* van Champfleury verwijs ik, tenzij anders aangegeven, naar de vijfde editie uit 1870. Alle citaten die in dit artikel in het Nederlands zijn opgenomen, zijn mijn eigen vertaling.
- 4 Robert Darnton, *The great cat massacre and other episodes in French cultural history* (New York 1984); Donald Engels, *Classical cats: the rise and fall of the sacred cat* (New York 1999).
- 5 Ingrid Tague, *Animal companions: pets and social change in eighteenth-century Britain* (College Town 2015).
- 6 Van deze populariteit getuigen de meerdere herdrukken die in de eerste jaren na publicatie in verschillende prijsklassen verschenen. In dit artikel verwijs ik, tenzij anders aangegeven, naar de *Édition de luxe* uit 1870, die verfraaid is met een aantal afbeeldingen in kleur. De status van *Les chats* wordt eveneens bevestigd door het enthousiasme waarmee Gaston Percheron en Alexandre Landrin het werk van Champfleury meerdere keren in hun eigen boeken citeren.
- 7 Katharine M. Rogers, *Feline images: the cat and the human imagination from Bast to Garfield* (Ann Arbor 1998).
- 92.
- 8 Van het werk van Frédéric verscheen bijvoorbeeld in 1841 een *Résumé analytique des observations de Frédéric Cuvier sur l'instinct et l'intelligence des animaux*, geschreven door Marie Jean Pierre Flourens (1794-1867), bioloog en lid van de Académie royale des Sciences.
- 9 John Farley, 'The initial reactions of French biologists to Darwin's *Origin of species*', *Journal of the history of biology* 7 (1974) 2, 275-300.
- 10 Alfred Fouillée, 'La morale de la vie chez les animaux', *Revue des deux mondes* (1829-1971) 10 (1902) 4, 745-772; Alfred Espinas, 'L'évolution mentale chez les animaux', *Revue philosophique de la France et de l'étranger*, 25 (1888) 1-31.
- 11 Champfleury, *Les chats*, viii; Percheron, *Le chat*, 46-47.
- 12 Michel de Montaigne, *Les essais* (Parijs 1580 [1598]) 445.
- 13 Ibidem, 71-74.
- 14 Champfleury, *Les chats* (1869) vii. Opvallend genoeg is precies dit zinsdeel verwijderd in de vijfde editie van *Les chats*, die in 1870 verscheen.
- 15 Percheron, *Le chat*, 45-46.
- 16 Champfleury, *Les chats*, xi.
- 17 Landrin, *Le chat*, 40.
- 18 Percheron, *Le chat*, 97.
- 19 Landrin, *Le chat*, 38.
- 20 Champfleury, *Les chats* (1869). Dit voorbeeld is ook in de uitgave van 1870 opgenomen op pp. 175-177, alleen ontbreekt daar de conclusie die ik hier geciteerd heb.
- 21 Percheron, *Le chat*, 60-62; Landrin, *Le chat*, 120-121.
- 22 Lorraine Daston, 'Intelligences: angelic, animal, human', in: Lorraine Daston en Gregg Mitman (reds.), *Thinking with animals: new perspectives on anthropomorphism* (New York 2005) 48. Zie bijvoorbeeld de werken van biologen George Romanes en Ernest Menault en filosoof Alfred Espinas over de intelligentie van dieren: George John Romanes, *Animal intelligence* (Londen 1882) 15-17; Ernest Menault, *L'intelligence des animaux* (Parijs 1872); Espinas, 'L'évolution mentale'.
- 23 Percheron, *Le chat*, 49.
- 24 Daston, 'Intelligences: angelic, animal, human', 48; Romanes, *Animal intelligence*; Espinas, 'L'évolution mentale chez les animaux'.
- 25 Champfleury, *Les chats*, 172-173.
- 26 Daston, 'Intelligences', 37-38.
- 27 Percheron, *Le chat*, 46.
- 28 Landrin, *Le chat*, 'Dédicace' en 107.
- 29 Zie bijvoorbeeld 'Une soirée dans le monde des chats', een van de uitgaven van *Magasin des petits enfants* die in 1877 verscheen. Van dit *Magasin* zijn ten minste vier series verschenen, waarin verhalen zijn opgenomen als 'Les trois ours' (De drie beren), 'L'oiseau bleu' (De blauwe vogel) en 'Le chien de dame Grégoire' (De hond van mevrouw Grégoire). Deze verhalen waren tussen de 50 cent en 2 francs. Bron: 'Une soirée dans le monde des chats' / par H.F.', *Magasin des petits enfants* (Parijs 1877).
- 30 Champfleury, *Les chats*, 35-36. Het refreintje waarover Champfleury schrijft, gaat als volgt: 'Le chat sauta sur les souris, / Il les croqua toute la nuit. / Gentil coquiqui, / Coco des moustaches, mirlo joli, / Gentil coquiqui.'
- 31 Champfleury, *Les chats*, 42.
- 32 Champfleury, *Les chats* (1870), 208; Landrin, *Le chat*, 40. In de eerdere versie van *Les chats* van Champfleury uit 1869 wordt deze passage niet aangehaald.
- 33 Percheron, *Le chat*, 57.
- 34 Ibidem, 46.

HET DIERENEPOS ALS EEN GESCHIEDENIS VAN DIEREN

EEN INTERVIEW MET FRITS VAN OOSTROM OVER DE VOS REYNAERT

Fleur van Aalst en Yara de Lange

Vanaf mei 2023 kijkt de kop van de vos Reynaert je overal in Nederland prominent aan vanuit de etalages van boekwinkels. Het dier vult de kافت van het recent uitgegeven werk van Frits van Oostrom: *De Reynaert. Leven met een middeleeuws meesterwerk*. Van Oostrom is emeritus hoogleraar aan de Universiteit Utrecht en gespecialiseerd in de middeleeuwse letterkunde. Niet enkel door zijn expertise is Van Oostrom de perfecte kandidaat om ons meer bij te leren over de vos, maar ook vanwege zijn persoonlijke bewondering voor het gedicht. *Skript* bezocht Van Oostrom in Delft en ging met hem in gesprek over Van den vos Reynaerde en de relatie tussen de middeleeuwse mens en het dier.

HET EPOS

Willem, die het werk *Madocke* maakte, is de naam waarmee verwezen wordt naar de verder anonieme auteur van *Van den vos Reynaerde*, geschreven rond 1260. Er is weinig bekend over deze Willem, en er zijn veel speculaties over zijn achtergrond. Waarschijnlijk leefde hij in het noordoosten van het graafschap Vlaanderen. Hoewel een definitieve identificatie nog niet mogelijk is, zijn verschillende kandidaten voorgesteld, waaronder Willem Corthals van Boudelo, een cisterciënzer lekenbroeder in de abdij van Boudelo. De openingsregel van de Reynaert luidt ‘Willem die Madocke maecte’, en in de slotregels bevestigt hij zijn voornaam met het acrostichon ‘bi willeme’, maar verder is er niets expliciet bekend over hem. Op basis van het gedicht kan worden verondersteld dat hij het Frans goed beheerste, Latijn kende en ook vertrouwd was met het middeleeuwse recht. Hij was een erudiete literatuurkenner, en taalkundige elementen en toponiemen wijzen op een persoon uit de streek tussen Gent en Hulst. De juridische processen die worden beschreven in *Van den vos Reynaerde* vertonen veel overeenkomsten met de werkelijkheid van die tijd. Algemeen wordt ervan uitgegaan dat het niet overgeleverde *Madocke* een eerder geschreven Middelnederlands werk van Willem is.

Voordat Willem zijn dierenepos schreef in het Middelnederlands, bestond de vos al eeuwen in geschreven en ongeschreven verhalen. In de Klassieke oudheid schreven Aesopus en Phaedrus fabels over sluwe vossen. En in Vlaanderen werd tussen 1148 en 1149 een dierenepos geschreven over de wolf Ysengrimus. De vos Reynaert

kent ook een lange orale traditie: volgens Van Oostrom moeten er al vroeg in de middeleeuwen verhalen zijn rondgegaan over sluwe vossen. Willem baseerde zijn epos vooral op het beroemde Oudfranse *Le Roman de Renart*, dit is een verzameling van zevenentwintig korte verhalen die tussen 1170-1250 werden opgeschreven. Het verhaal *Le jugement de Renart* (1180) is de beroemdste branche en lijkt het meeste op de Vlaamse variant van Willem.

Het gedicht van omvangrijk formaat, 364 verzen, begint met een hofdag in het bos. Alle dieren komen bij de koning Nobel de Leeuw, om te klagen over de vossenstreken van Reynaert. De groep klagers bestaat uit: de wolf Ysengrijn, de hond Courtois, Pancer de Bever, Cuwaert de Haas en Cantecler de Haan. Enkel Reynaert's neef, Grimbeert de Das, neemt het voor Reynaert op. Naar aanleiding van de aantijgingen van de dieren stuurt koning Nobel zijn afgezanten naar Reynaert om hem te dagvaarden: Bruun de Beer en Tibeert de Kater. Maar eenmaal bij Reynaert, worden zij allebei misleid. Voor wat honing of een vette muis. Enkel neef Grimbeert de Das krijgt Reynaert mee naar Koning Nobel. Maar óók koning Nobel trapt in een list van Reynaert. Hij laat zich wijsmaken dat er een geheime schat is en zijn baronnen zijn macht willen overnemen. Op die manier krijgt Reynaert eerherstel en steun van Nobel om een pelgrimstocht naar Rome te maken. En de aanklagers? Die komen er niet goed vanaf.

HET DIERENGRE

Tijdens het interview vroeg Van Oostrom ons of we ons de vos Reynaert voorstelden op twee of vier poten. Het antwoord was duidelijk: in onze verbeelding staat Reynaert op twee poten en niet op vier, zoals hij in het gedicht wordt gerepresenteerd. De vos Reynaert wordt gepresenteerd als een belichaming van allerlei menselijke trekjes: een sluw en uitzonderlijk slim persoon; een psychopaat of een narcist. Met name kunstenaars zijn gefascineerd door Reynaert, niet zozeer door zijn bloeddorst of zijn wreedheid. Maar omdat hij zich nergens wat van aantrekt. Hij gaat zijn eigen gang en wint. *Van den vos Reynaerde* is een verhaal over dieren met antropomorfe aspecten: menselijke trekken worden toegekend aan de dieren.

Waarom werden deze menselijke trekken toegekend aan dieren? Van Oostrom denkt dat Willem bewust een overstap heeft gemaakt naar een dierenverhaal. 'Hij wilde een politieke opvatting ventileren. Een dierensatire is dan veiliger. In de middeleeuwen ging je kop er natuurlijk ietsje sneller af.' Willem lijkt in de proloog van het gedicht rekening te houden met de consequenties van het werk: 'Van meet af aan wil ik botteriken en domkoppen voorhouden dat ze afzien van kritiek op deze verzen, die ze toch niet kunnen begrijpen.'¹ Daarnaast heeft hij: 'Iak aan criticasters, pummels en onbenullen. Ik wil worden gehoord door hen die eerzaam zijn en hoofs, of ze nu arm zijn of rijk. Versta mijn werk in goede zin!'² Zelfs een verhaal over dieren ontkomt niet aan politieke invloeden.

Van den vos Reynaerde is doortrokken van zwarte humor en geweld. Zo liep Bruun de Beer een bebloed hoofd op door een list van Reynaert. Vervolgens grapt Reynaert: 'Doch zeg mij, soete vrient, van welk kloosterorde dat u deelmaakt, met uw dieprode monnikskap? Bent u daar abt of prior?'³ Een ander voorbeeld vinden we in het slot van het werk. Reynaert overtuigt de koning dat hij onschuldig is en op pelgrimsreis moet. Voor deze reis had Reynaert stevige schoenen en een pelgrimstas nodig. Daarvoor worden de achterpoten van Hersint de Wolf afgestroopt. Terwijl dat gebeurt, spreekt Reynaert haar toe: 'Lieve tante, hoeveel last heb ik u aangedaan, daar heb ik spijt van. Maar dat maak ik hierbij goed: ik zal op reis uw schoenen dragen, om

Afbeelding 2: Os en haas in de marge van het psalter van Graaf Gwijde van Dampierre. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Psalterium van Gwijde van Dampierre, Ms. 10607, I 175.

u daarmee te laten delen in het zielenheil dat ik hoop terug te winnen in het Heilige Land.⁴

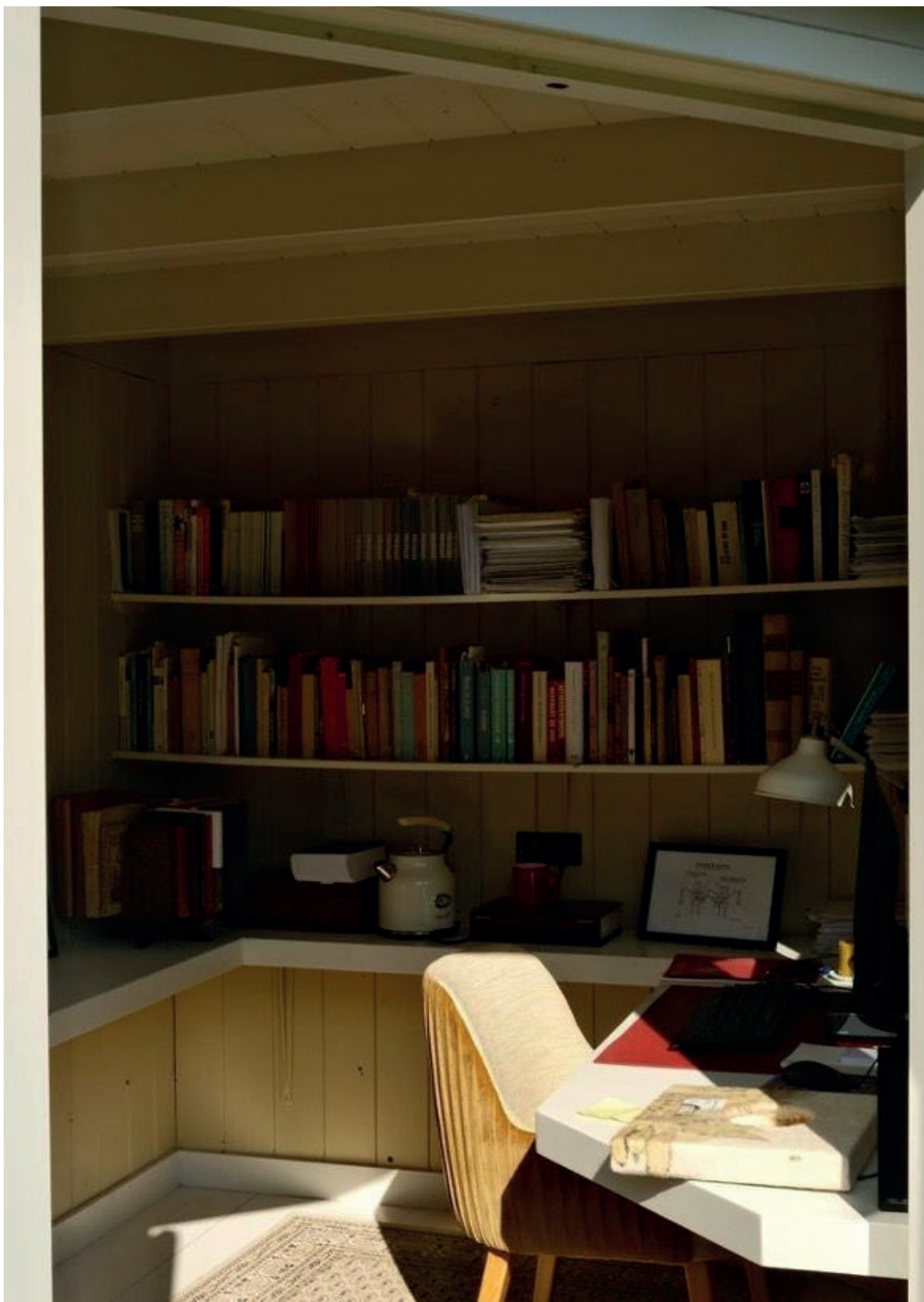
Het dierengenre diende om heftige onderwerpen te bespreken. Op die manier kon er spot gedreven worden met de middeleeuwse maatschappij. Daardoor werden bepaalde thema's bespreekbaar. Het bespreken van bepaalde thema's was streng verboden. Zoals homoseksualiteit, waarvoor je in de late middeleeuwen de doodstraf kreeg: een publiekelijke verbranding.⁵ Dit thema komt ook voor in de veelbesproken episode van Reynaert en de haas Cuwaert. Pancer de Bever heeft gezien hoe Reynaert de haas Cuwaert kapelaan ging maken ('Soudene maken Capelaen'). Reynaert had Cuwaert 'vaste tusschen sine beene'.⁶ In het boek schrijft Van Oostrom dat veel onderzoekers denken dat het in deze scene gaat om homoseksueel contact.

Het gezegde 'kapelaan maken' heeft volgens verschillende academici een homoseksuele connotatie. Daarnaast is de haas al sinds de oudheid een icoon van homoseksualiteit. Van Oostrom benoemt dat Willem de grenzen opzocht in het verhaal. Hij speelde met hoe ver hij kon gaan. Zo noemt hij het feit dat de bever komt klagen bij de koning, en niet Cuwaert die het mikpunt was van Reynaert zijn seksuele uitpattingen. Dat kan duiden op eventuele schaamte die de haas had, wat veel zegt over de taboes die er toen heersten over dat onderwerp. Je kon er niet zomaar over spreken of schrijven. De discussie over de homoseksualiteit van Reynaert illustreert wederom de menselijke dimensie in het verhaal. Maar kan *Van den vos Reynaerde* meer bieden dan een menselijk perspectief?

EEN GESCHIEDENIS VAN DIEREN

Historica Joyce E. Chaplin geeft kritiek op de antropocentrische geschiedschrijving in haar essay: 'Can the Nonhuman Speak?'. Dat was een reactie op het invloedrijke essay van Gayatri Chakravorty Spivak's 'Can the Subaltern Speak?'.⁷ De veronderstelde superieure positie van mensen ten opzichte van de natuur zorgt ervoor dat we te weinig historisch onderzoek doen naar niet-mensen, zoals dieren. Chaplin doet, net als vele andere dierhistorici voor haar, een oproep tot meer onderzoek naar diergeschiedenis.

Van Oostrom beseft goed dat die dierlijke dimensie belangrijk is. Het bestuderen van dieren in middeleeuwse literatuur moedigt hij alleen maar aan. Hij vindt het belangrijk om de huidige denkbepelden over dit onderwerp te belichten, daarom heeft hij dit perspectief in zijn boek opgenomen. Zo benoemt Van Oostrom dat er een opmars is van co-existentie en de oecumene tussen mens en dier, maar volgens hem zijn dat typisch hedendaagse opvattingen: 'Het middeleeuwse wereldbeeld was hiërarchisch: ook toen stond de mens boven het dier.' Van Oostrom verwijst naar een passage van de dichter Jacob van Maerlant (ca. 1230 – ca. 1300).⁸ In zijn dertiende-eeuwse *Rijmbijbel* staat geschreven: dieren heten beesten omdat ze ons *bi-staan*, in andere woorden omdat ze ons bijstaan. Voor Van Maerlant is er geen twijfel: de mens is de kroon der schepping. Dit neemt niet weg dat mensen ook voorbeeld namen aan dieren. Zo schrijft Van Maerlant in zijn biologieboek *Der Nature Bloeme* (circa 1270) over hoe de leeuw grootmoedig is tegenover de zwakkere dieren, wat hij als voorbeeld neemt voor de heren: zij moeten ook compassie hebben voor de eenvoudige mensen. In dat opzicht heeft Van Oostrom ook wel sympathie voor de middeleeuwer: 'Aan de ene kant hebben ze een sterk gevoel van superioriteit ten opzichte van dieren, maar aan de andere kant hebben ze wel heel veel belangstelling voor ze. Ze zijn aandachtig en kunnen zich zelfs inleven in de dieren.' Ook voor Willem speelde deze interesse in natuur een belangrijke rol in de totstandkoming van zijn dierenepos.

Afbeelding 3: Het tuinhuisje waar van Oostrom vijf jaar lang onderzoek deed naar De Reynaert

KENNIS OVER DIER EN NATUUR

Ondanks de menselijke karaktereigenschappen kan *Van den vos Reynaerde* ook een geschiedenis van middeleeuwse dieren en natuur weergeven. Als je het werk aandachtig, en met enige kennis van natuur leest, komt er veel informatie naar voren waaruit je volgens Van Oostrom kan afleiden dat de schrijvers Reynaert-verhalen enige kennis had over dier en natuur: 'Dat de enige vriend van Reynaert Grimbeert de das is, correspondeert met de natuur waarin vossen en dassen vaak gezamenlijk optrekken.' Het komt bijvoorbeeld voor dat de twee dieren in dezelfde burcht verblijven. Ook de vijandige relatie tussen Reynaert en Ysengrijn de Wolf bevat een kern van waarheid: wolven en vossen zijn aartsvijanden in de natuur. 'Er zit absoluut een observatielaag onder.' Het feit dat de auteurs van de Reynaert-verhalen dit allemaal weten zegt veel over de mens-dierrelaties in de late middeleeuwen. Zo gingen de gebroeders Grimm ervan uit dat dierenverhalen werden geboren in een context waarin mensen dichter bij de natuur leefden, volgens Van Oostrom kan dit zeker hebben meegespeeld in de totstandkoming van *Van den vos Reynaerde*.⁹ Hij verwijst naar Van Maerlants *Der Nature Bloemen*, een biologieboek uit circa 1270 dat een verband heeft met het dierenepos van Willem. Willem en Van Maerlant waren niet enkel tijdgenoten. Het Dyckse handschrift bevat niet alleen de tekst van de Reynaert, maar ook van Jacob van Maerlants *Der Naturen Bloemen*. Van Maerlant gebruikte verschillende geschreven bronnen in de bestudering en beschrijving van dieren. Alhoewel Van Maerlant veel van zijn informatie over dieren uit Latijnse bronnen haalt, beargumenteerd Van Oostrom dat er ook persoonlijke observaties in voorkomen. Van Maerlant vermeldt bijvoorbeeld dat meeuwen aaseters zijn en dat ze bij hun slachtoffers als eerste beginnen te eten aan de ogen. Dat moet een observatie zijn geweest, aangezien deze informatie niet voorkwam in zijn Latijnse bronnen. 'Mensen liepen rond, keken rond en observeerden dieren.' Van Oostrom verwijst naar een van de eerste poëtische Nederlandse zin die we kennen 'Hebban olla vogala nestas hagunnan hinase hic anda thu, wat unbidan we nu?' ('Alle vogels zijn al aan het nestelen, behalve ik en jij. Waar wachten we nog op?'). Van Oostrom vindt dit tekenend voor de middeleeuwse mens-dier relaties.

Een passage die Van Oostrom heel bijzonder vindt, is het moment wanneer Reynaert vertelt hoe hij zijn vader een schat zag begraven. Reynaert beschrijft hoe zijn vader vervolgens zijn eigen sporen uitwiste door met zijn staart over de grond te bezemen. Het is een passage die in de verdere Reynaert literatuur niet voorkomt. 'Als je het leest is het heel natuurlijk, maar vossen doen dat helemaal niet!' In dat opzicht is dus niet alles in *Van den vos Reynaerde* zo accuraat. Opvallend is dat Van Maerlant in zijn *Der Naturen Bloeme* deze doortrapte staart-truc toeschreef aan de leeuw, net zoals andere middeleeuwse bestiaria. Het is goed mogelijk dat Willem het ook uit zulke geschriften kende en hier de koning via de vos trakteert op een koekje van eigen deeg. Als de koning een echte leeuw is, zal hij geïmponeerd zijn omdat Reynaert een echte leeuwentruck gebruikte.¹⁰

Maar hoe nam men kennis van dieren die niet geobserveerd konden worden? Het verhaal gaat immers ook over dieren die niet van nature voorkomen in West-Europa. Bijvoorbeeld de leeuw, koning Nobel. Een opmerkelijke scène die enkel voorkomt in het Middelnederlands is wanneer koning Nobel beseft dat hij helemaal de fout in is gegaan door Reynaert gratie te geven. '[De koning] stootte de afschuwelijkste brul uit die ooit van dieren werd gehoord. Alle dieren werden er bang van.' Volgens Van Oostrom moet Willem hebben geweten dat leeuwen enorm konden brullen, maar hij zal dat zelf niet hebben meegemaakt. Dit detail over leeuwengebrul komt bijvoorbeeld niet voor in *Der Naturen Bloeme* van Jacob van Maerlant. Waar hij

deze informatie vandaan heeft gehaald is dus niet duidelijk, het is in ieder geval wel accuraat: er is geen katachtige die harder brult dan de leeuw. Via de kruistochten en de bijbel was het fenomeen van de leeuw zeker bekend. Van Oostrom refereert wederom aan Van Maerlants werk: de dieren die daarin worden beschreven komen voor een groot deel helemaal niet voor op het continent Europa, die kende Van Maerlant uit boeken. Zo werd er in de klassieke oudheid ook al over leeuwen geschreven. ‘Maar het was natuurlijk een dier van horen en zeggen.’

Een karakter waar men nog minder mee bekend was dan de leeuw was de luipaard Firapeel. ‘In het verhaal is hij familie van de koning, dat klopt natuurlijk wel.’ En het Middelnederlandse woord *libaard* op zich kan in sommige gevallen luipaard betekenen en in andere gevallen leeuw. De luipaard had in de Middeleeuwen een meer negatieve connotatie, hij was dan wel familie van de leeuw, maar dan van de slechte tak.

Goethe zag *Van den vos Reynaerde* in 1794 als stof ‘van gisteren en vandaag!’ Hetzelfde heeft Van Oostrom benadrukt in zijn werk: *Van den Vos Reynaerde* is een opmerkelijk rijke tekst, die via nieuwe perspectieven meer van haar rijkdom zou kunnen weergeven. In zijn boek roept Van Oostrom zelf al op tot een vrouwelijk perspectief. En de aandacht voor de dieren in het werk geeft ons een uniek inzicht in middeleeuwse mens-dier relaties. Dat de tekst na al deze eeuwen nog waardevol en relevant is, komt doordat de Reynaert ons steeds weer uitnodigt tot een nieuw gesprek.

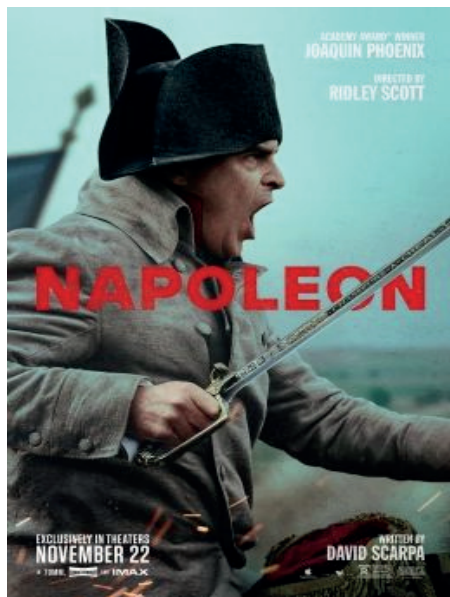
Eindnoten

- 1 F. van Oostrom, *De Reynaert. Leven met een Middeleeuws meesterwerk* (Amsterdam 2023) 145.
- 2 Ibidem, 145.
- 3 Ibidem, 137.
- 4 Ibidem, 231.
- 5 Ibidem, 156.
- 6 Ibidem, 152-3.
- 7 J. E. Chaplin, ‘Can the Nonhuman Speak?: Breaking the Chain of Being in the Anthropocene’ *Journal of the History of Ideas* 78:4 (2017) 509-529. Gayatri Chakravorty Spivak’s ‘Can the Subaltern Speak?’ in: Cary Nelson and Lawrence Grossberg eds., *Marxism and the Interpretation of Culture* (Basingstoke 1988) 271-313.
- 8 F. van Oostrom, *Maerlants wereld* (Amsterdam 1996).
- 9 Van Oostrom, *De Reynaert*, 145.
- 10 Ibidem, 221.

RECENSIE

RIDLEY SCOTT WAS ER OOK NIET BIJ

**RIDLEY SCOTT (REGISSEUR),
NAPOLEON, COLUMBIA
PICTURES, 14 NOVEMBER
2023; 157 MINUTEN.**

Grote blockbusters van Ridley Scott kunnen twee kanten op gaan. Soms pakken ze goed uit, maar vaak ook niet. Zijn film over Napoleon behoort tot deze laatste en is duidelijk te ambitieus geweest. Deze film heeft de discussies over Napoleon weer doen opblaaien en Scott neemt hier zelf ook een standpunt in.

De film opent met de executie van Marie Antoinette in 1793 die Napoleon stoïcijns aanschouwt. Hoewel dit moment wel goed de toon zet van de bloedige dagen van de Franse Revolutie gaat de film hier al de fout in, want Napoleon was hier niet bij aanwezig. Tegelijkertijd is er ook nog een ander probleem dat opduikt, namelijk dat Napoleon op dat moment 24 jaar was. De 49-jarige acteur Joaquin Phoenix ziet er dan ook veel te oud uit. Dit is een probleem dat zich bijna de gehele film voordoet, want Napoleon overleed op 51-jarige leeftijd. Hoewel het promotiemateriaal voor de film ook zijn politieke en militaire carrière belichtte, komt dit in de film nauwelijks naar voren. De film richt zich vooral op de relatie tussen Napoleon en Joséphine de Beauharnais. Hoewel deze relatie zeker interessant zou kunnen zijn voor een film, komt het hier slecht uit de verf. Dit heeft eveneens te maken met het feit dat Phoenix eigenlijk te oud is. Napoleon was namelijk zes jaar jonger dan Joséphine. Dit leeftijdsverschil is bij deze film compleet andersom, want Vanessa Kirby, die Joséphine speelt, is aanzienlijk jonger dan Phoenix. De relatie tussen de twee wordt neergezet als erg obsessief en eenzijdig. In de film lijkt het namelijk alsof Napoleon compleet geobsedeerd is door Joséphine, maar dat dit andersom totaal niet het geval was. Door de film heen wordt geïnsinueerd dat Joséphine ook voor Napoleon viel, maar dit komt niet goed naar voren.

In de film worden veel van de gebeurtenissen beschreven aan de hand van brieven die Napoleon aan Joséphine schrijft. Er wordt echter heel veel overgeslagen. De militaire campagne in Italië van 1796-1797 die Napoleon bekend heeft gemaakt wordt alleen in een korte uitspraak door Napoleon genoemd in Egypte. Hier doet hij zijn campagne in Italië af als bloedeloos, maar in de werkelijkheid was deze alles behalve bloedeloos. Zijn operatie in Egypte duurt ook maar een paar scènes, waarin hij op de piramides schiet, een mummie bekijkt en het eindigt wanneer hij hoort dat

Joséphine vreemd is gegaan in Frankrijk en dat het breed uitgemeten wordt in de pers. Het verlies van zijn vloot bij de Nijldelta en het feit dat de Ottomanen de oorlog aan Frankrijk hadden verklaard worden niet genoemd. De relatie met Joséphine en dat het haar niet lukt om een kind te verwekken met Napoleon is de daadwerkelijke focus van de film en zelfs nadat Napoleon in een tragische scène het huwelijk met Joséphine heeft ontbonden voert hij nog steeds dagelijkse correspondentie met haar.

Napoleon wordt tevens afgebeeld als een eenzaam en contactgestoord persoon. Zijn toon is altijd heel diep en ingetogen, terwijl de mensen die Napoleon kenden zoals zijn generaals en staatslieden hem altijd beschreven als energiek en erg charismatisch. Waarom Napoleon populair was bij zijn soldaten wordt eveneens niet duidelijk uit de film. De scène waarin Napoleon terugkeert uit zijn ballingschap op Elba werkt om die reden dan ook niet. Zijn soldaten onthalen hem namelijk als een held, voor de kijker die niet goed bekend is met deze periode is het niet duidelijk waarom zijn soldaten zo blij zijn dat 'hun keizer' is teruggekeerd.

De film bestrijkt twintig jaar van Napoleons leven, twintig jaar aan politieke ontwikkelingen en militaire veldtochten. Door de grote nadruk op Napoleons relatie met Joséphine blijft er in de tweeënhalf uur durende film weinig tijd over voor Napoleons veldslagen. Doordat die veldslagen zelf ook nog eens 40 minuten in beslag nemen, komt de film er niet aan toe om de politieke ontwikkelingen te behandelen. Hierdoor worden politieke gebeurtenissen vaak kort aangestipt, benoemd in een paar zinnen en daarna gaat de film onverminderd verder. Het slachtoffer van deze beslissing is de politieke context. De behandeling van de Franse Revolutie en Napoleons opkomst kunnen getypeerd worden als slideshows. Al Napoleons veldslagen en veldtochten waren consequenties van politiek-diplomatieke ontwikkelingen en brachten daarom een bepaalde zwaarte met zich mee: ze hadden een duidelijke inzet. Doordat er in de film geen aandacht is voor de aanleidingen van Napoleons conflicten of de gevolgen van zijn eventuele verlies, missen de veldslagen in de film spanning. Om een paar voorbeelden te noemen, Napoleons beslissing om zich zwak te tonen bij Austerlitz omdat hij de geallieerden (Oostenrijk en Rusland) snel wilde dwingen tot een veldslag zodat hij niet in vijandelijk gebied hoefde te overwinteren wordt niet toegelicht. Datzelfde geldt voor zijn tocht naar Egypte waarmee hij hoopte de Britse koloniën te bedreigen, en waarin hij zich moest terugtrekken omdat de Britten via zee zijn aanvoerroutes hadden afgesneden. In de film worden al deze veldslagen lukraak in de film gegooid, en soms heel kort (al dan niet overtuigend) aan zijn relatie met Joséphine gekoppeld. Daarnaast worden hele coalitieoorlogen en belangrijke veldslagen overgeslagen, dit is logisch aangezien de film hier geen tijd voor heeft, maar wederom gaat het ten koste van de politieke context, en van de behandeling van de veldslagen.

Het helpt niet dat de veldslagen zelf zeer voorspelbaar zijn en enige notie van realiteit of logica ontberen. Napoleon wordt neergezet als geniaal veldheer, maar zijn genialiteit is iets ongrijpbaars, wat mist is een behandeling van zijn tactieken, strategieën en hervormingen. Hier mogen recensenten best strenger op zijn, Napoleon was geen beroemd kunstenaar of politicus, hij was een legendarisch generaal, en een gedegen behandeling van zijn veldtochten is niet meer dan redelijk. Deze flauwekul wordt komisch weergegeven bij de films schets van de Slag bij Austerlitz waarin Napoleon wint doordat zijn leger van 60.000 man op magische wijze niet ontdekt wordt; het geallieerde leger niet weet dat ze over ijs marcheren (terwijl ze op hun eigen grondgebied vechten); het Franse leger een nep kamp heeft opgezet zodat ze uit de bosjes op de vijand kunnen afrennen; Napoleon telepathisch bevelen kan geven en zijn

leger het gelijk als een robotisch aanhangsel opvolgt en dat het vijandelijk leger verdrinkt doordat Napoleon met een paar kanonnen op het ijs schiet. Dit is een mooie representatie van negentiende-eeuwse Franse propaganda. Weg is het hoge plateau dat zo een belangrijke rol speelde in de veldslag, weg is Napoleons lokaas in de vorm van een verzwakte linkervleugel. Wat overblijft is visueel mooie onzin. Uiteindelijk winnen de geallieerden in de film bij Waterloo omdat ze Napoleons *moon logic* eigen hebben gemaakt. Zo verlaten de Britten de stellingen op een heuvel waar ze zo ijverig aan hadden gewerkt, zodat ze in het open veld (het terrein van cavalerie) een cavalerieaanval kunnen ontvangen met *anti cavalry tactics*. In Scotts film is Wellington – de befaamde Britse generaal en leider van de coalitietroepen bij Waterloo – een avant-garde kunstenaar wiens gedachtegang net als die van Napoleon niet te volgen is.

Met *Napoleon* heeft Ridley Scott teveel tegelijk willen doen. De verschillende aspecten waar de film mee worstelt zoals de politieke geschiedenis, de veldslagen, de relatie met Joséphine en Napoleons karakter fungeren als vier paarden die de film vierendelen. Daardoor komt bijna geen van de aspecten goed uit de verf. Los van de belangrijke feiten die niet kloppen in de film, is het ook voor de kijker die niet bekend is met de Napoleontische periode een lange chaotische film waar aan het einde meer vragen overblijven dan dat ze beantwoord zijn. Scott zet Napoleon neer als een contactgestoorde dictator en de Britten als arrogante gentlemen. Het is daardoor lastig te zien wat Scott nou wil zeggen met deze film. Nadat Napoleon overlijdt op Sint-Helena wordt in tekst vermeld dat gedurende de 61 veldslagen die Napoleon heeft gevochten meer dan drie miljoen mensen zijn omgekomen, waardoor het toch een anti-Napoleon lading heeft gekregen. Dat Napoleon niet alleen verantwoordelijk was voor al deze doden wordt niet vermeld. Maar wij waren er niet bij dus wat weten wij er nou van?

Krijn Korsman (1999) is redacteur bij *Skript Historisch Tijdschrift* en is student bij de onderzoeksmaster geschiedenis aan de UvA. Zijn interesse gaat vooral uit naar politieke, diplomatieke en militaire geschiedenis in de vroegmoderne periode.

Joost Oosterhuis (2000) is redacteur bij *Skript Historisch Tijdschrift* en volgt de onderzoeksmaster geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Naast zijn interesse voor de vroegmoderne geschiedenis is hij een fervent consument van historische films, games en boeken.

RECENSIE

‘WANNEER HET HOF BEZETEN IS VAN LUST, IS HET LAND BEZETEN VAN DE JACHT’

In *Human-Animal Relations and the Hunt in Korea and Northeast Asia* schrijft historicus George Kallander over een onderbelicht onderwerp uit de premoderne Koreaanse geschiedenis, namelijk de jacht en de relatie tussen mens en dier. In de periode van 1270 tot 1506, een tijd die in het teken staat van politieke en ideologische veranderingen en machtsstrijd, werd controle over land en dier een steeds belangrijker middel om macht te consolideren. Geschiedkundig onderzoek naar mens-dier relaties in Oost-Azië heeft lange tijd het accent gelegd op religieus en cultureel symbolisme. Door de focus te verplaatsen naar de jacht tracht Kallander meer aandacht te besteden aan de historische autonomie van dieren.

Kallander zet in een duidelijk en uitnodigend verhaal uiteen hoe mens-dier relaties en de jacht veranderde aan de hand van bredere contexten op het Koreaanse schiereiland en daarbuiten. Ten tijde van de Koryŏ dynastie (918-1392), toen boeddhisme de staatsreligie vormde en de monarch een religieus autoriteitsfiguur was, was de jacht geen wijdverspreid gebruik. Belangrijke boeddhistische teksten uit deze tijd, zoals de *Tripitaka Koreana*, benadrukken de heiligheid van alle levende wezens en onderwezen mensen in manieren om liefdadigheid te tonen aan dieren, zoals het beoefenen van een vegetarisch dieet of het ritueel vrijlaten van gevangengenomen beesten (*pangsaeng*).

Alhoewel ideeën over reïncarnatie mensen met dieren verbond, zagen Boeddhisten dieren weldegelijk als inferieur aan de mens. Praktijken aan het hof en in Boeddhistische kloosters verschilden vaak sterk van geschreven doctrine. Toen Koryŏ in de dertiende eeuw een vazalstaat werd van de Mongoolse Yuan-dynastie, vond er een doordringende invloed plaats van nomadisch Mongoolse cultuur aan het Koreaanse hof en binnen de aristocratische families. De jacht werd een manier om koninklijke autoriteit en mannelijkheid te uiten en speelde een belangrijke rol in het trainen van militairen. Daarnaast was de jacht een manier voor de koning om in contact te komen met de gebieden buiten de hoofdstad en mensen uit verschillen lagen van de samenleving. Ook nadat Koryŏ onafhankelijk werd in 1356 en de Mongoolse Yuan-dynastie ineenstortte, bleef de jacht eenzelfde rol vervullen voor de monarch.

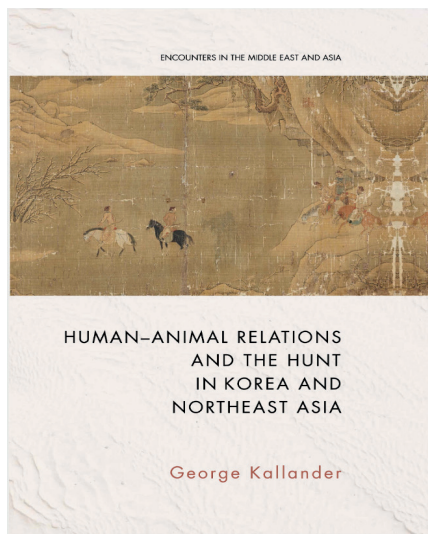
De luidste oppositiestem kwam op vanuit het Neo-Confucianisme, de filosofie die tijdens de overgang naar de Chosŏn dynastie begon te institutionaliseren. Kallander laat zien hoe Neo-Confucianistische geleerde elite aan het hof de macht van de koning trachtte in te perken door hem in de hoofdstad te houden. Alhoewel het ritueel offeren van dieren al eeuwen een belangrijke rol speelde in het consolideren

van de macht van de staat, beargumenteerde Neo-Confucianistische geleerden dat de monarch geïsoleerd moest worden van het wild om zo zijn distinctie te laten zien van dieren. Ze zagen de monarch als een *sage-king* die een voorbeeld moest zijn voor de bureaucratie en het volk en zich dus niet bezig moest houden met frivoliteiten als drinken en jagen, of excessen zoals het vermoorden van dieren voor zelfvermaak. Maar Kallander laat zien hoe de zorgen van geleerden verder gingen dan enkel frivoliteit: ze vreesden dat de koning doormiddel van zijn participatie in de jacht zijn militaire macht zou vergroten. De jacht was een sociale gebeurtenis waarin de koning de mogelijkheid kreeg om een band op te bouwen met militairen uit zowel hogere als lagere rangen. Wat Kallander minder duidelijk maakt is de rol die de ondergestelde positie van militairen in de maatschappij en de machtsstrijd tussen militairen en geleerden hierin speelde. Deze machtsstrijd was wellicht nog een reden om te voorkomen dat de koning zou participeren in de jacht.

Kallander laat zien hoe de oppositie van de geleerden geen sterke indruk maakte op de monarchen; ze bleven standvastig bij hun standpunt dat de jacht nodig was om het leger te trainen. De obsessie van koning Yǒnsan'gun (1476-1506) ging zelfs zo ver dat hij talloze jachthonden en valken aan het hof hield, iets waar de Neo-Confucianistische geleerden het vaak over hadden wanneer ze de incompetentie van de koning wilden benadrukken in de officiële geschiedenissen.

De tendens binnen de geschiedschrijving om het Koreaanse schiereiland als een Confuciaanse monolithische eenheid te zien, gaat voorbij aan de pluraliteit van de Koreaanse geschiedenis. Het onderzoek van George Kallander laat zien dat de Koreaanse geschiedenis niet enkel vanuit een Confuciaanse context bekeken kan worden. Door een fysieke bezigheid als de jacht te bestuderen en te kijken naar mens-dier relaties, iets wat in studie-georiënteerde Confucianistische historiografie onderbelicht wordt, legt Kallander ook de doordringende invloed van het Boeddhisme en de nomadisch-Mongoolse cultuur aan het hof bloot.

Fleur van Aalst studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en is op het moment Koreastudies aan het afronden aan de Universiteit Leiden. Daarnaast is zij een hoofdredacteur bij Skript Historisch Tijdschrift.

George Kallander, *Human-Animal Relations and the Hunt in Korea and Northeast Asia*, Edinburgh University Press, 2023; ISBN 978 1 3995 1209 1; hardcover; 316 pagina's; £90,00.

ABSTRACTS

WESSEL BROEKHUIS EN ADAM ZEEMAN

Few animals have unjustly endured an unfair image in science and culture for as long as the gorilla. For decades, this gentle giant of the African jungle was known as a woman-devouring monster. This column dives into the history of the western perception of gorillas, as shaped by cultural events and scientific discoveries: from tall tales by colonial explorers to the diligent research of Dian Fossey. Where does the King Kong cliché come from and how has our view of the great ape changed through the centuries?

CHARLOTTE MEIJER

During the early modern period, knowledge about endoparasites changed radically. For centuries, doctors believed parasites – such as intestinal worms – spontaneously emerged in viable intestinal slime stimulated by illness. Having a parasitic infection was therefore seen as the consequence of having a weak disposition, instead of the cause. The increased use of microscopes in nineteenth-century experiments led to new insights about the origin and reproduction of intestinal worms. Doctors concluded that these parasites did not emerge within the body but entered the body from outside in the form of eggs. As a result, the focus shifted from treatment to prevention. Using medical journals, self-help books and domestic literature, this paper analyzes how the knowledge about intestinal parasites changed during the eighteenth and nineteenth century. Moreover, it shows how ideas about treatment and prevention were disseminated in society through popular forms of writing.

MERLIJN BARKEMA

Guide dogs have been part of human history for a long time, but only were trained systematically at special guide dog schools from 1916 onwards. In guide dog training, issues of dependency, agency and materiality come together that play a role in both disability and animal history, making it productive to combine both fields. I use praxiography to answer the question how visual disability was enacted in the specific practices of guide dog training from 1916 until 1939 in Germany, at The Seeing Eye and in the Netherlands. The attribution of agency over the three main actors I study, and therefore how visual disability was enacted, shifted over the course of the interbellum. From a passive presence, the visually impaired person became an active participant of guide dog training. Visual disability came to be an obstacle to overcome instead of a fact of life to work around.

PIM STORM

The distance between humans and pets, though physically small, is unbridgeable when it comes to knowing one another's thoughts and feelings. And yet three nineteenth-century French ailurophiles were convinced they could understand the innermost feelings of cats. Champfleury (Jules Husson), Gaston Percheron and Alexandre Landrin put forth arguments in favour of cats' intelligence, because they believed the intellectual capacities of these animals to have been structurally denied by scientists and philosophers before them. This article explores how these three men constructed images of feline wisdom in spite of their undeniable inability to see inside the mind of a cat.